تالیف

میر سید شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱۶ھ

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

تالیف

میر سیّد شریف ابوالحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱٦ ھ

طبعة جديدة مصححة ملونة

اسم الكتاب : صرف میر

تأليف : میر سید شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

عدد الصفحات 96

السعر : =/45 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرىٰ

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ١٦- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656,7223210

بك لينڈ، ستي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341,5557926

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. +92-333-7825484

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بداں -أيدك الله تعالى في الدارين - کہ کلماتِ لغتِ عرب بر سہ قسم ست: اسم و فعل وحرف. اسم چوں: رَجُلٌ وَعِلْمٌ. وفعل چوں: ضَرَبَ وَدَحْرَجَ. وحرف چوں: مِن وإلى.

زد آں یک مرد سنگ غلطانید آں یک مرد

بسم الله: افتتاح کرد مصنف ؒ کتاب را بہ بسملہ؛ للحديث النبوي: "كل أمر ذي بال لم يبدأ ببسم الله فهو أجذم" واکتفاء نمود بر ہمیں بسملہ وتحمید نگفت باآنکہ حدیث صحیح ست: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أجذم أقطع أو أبتر" ازانکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسملہ متدعی بود تاخیر حمدلہ او بالعکس، واصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما امکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہٰذا مصنف ؒ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، ودیگرے را فی التلفظ حمل کردہ، بسملہ را در کتابت مقدم ساخت، وتحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملا بالحدیثین، وقرینہ بر تحمید لسانی مصنف ؒ تداول وتعاور وعدم قطع وبتر ایں رسالہ است کما لا یخفی، وتوجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطناب رخصت ذکر آں نمی دہد.

وبداں کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسملہ وحمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین وآں مندفع ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) أيدك الله: قوت دہد ترا خدائے برتر در دین ودنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، وآں کلمات موضوعہ لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال وتضعیف وامالہ ونسبت وغیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: " گردانیدن یک لفظ" آہ، وغرض ازاں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب وبنا، بلکہ از راہ اصل وبنا، وواضع ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الهراء بفتح الهاء وتشديد الراء نسبة إلى بيع الثياب الهروية] ست، وواضع علم نحو ابو الاسود دئلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حياة الحيوان" وغیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ؓ روزے بسوے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ؓ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس برخاست ابو الاسود از مجلس شریف، وگفت: کہ تدوین ووضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، ولذا سمی ذلک العلم بذلک الاسم، إعني النحو؛ لكونه على نحو ما قاله إمير المؤمنين علي بن إبي طالب ؓ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تیمن ست بکلام برکت التام آنحضرت ؓ، واشارت ست بسوئے بودن آں مقدم بالشرف والوضع بر مباحث مابعد. (مولوی انور علی)

تصریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، ودر اصطلاح علمائے صرف: عبارت
بمعنی قرارداد
ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغہائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیہائے متفاوت،
یعنی مصدر
وتصریف در اسم اندک باشد چوں: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجَيْلٌ، وتصریف در فعل بیشتر باشد
چوں: ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوْا إلخ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُوْنَ تا آخر، وتصریف در حرف نباشد
بمعنی اصطلاحی
زیراکہ در حرف تصریف نیست.
بمعنی لغوی

فصل

اسم راسہ بناست ....

تصریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف وتصریف ہر دو مترادف اند، امابر قول سیبویہ تصریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبد العلی) حاصل شود: وبعضے از محققین تعریف صرف چنیں کردہ کہ علمی ست کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آں تصریف کہ دراں اعراب وبنارامدخل نباشد، وبعضے چناں گفتہ: کہ دراں از مفردات من حیث صورہا وہیأتہا بحث کردہ شود، پس مؤید ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تصریف ومعانے وبیان وبدیع تحویل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ وکلام ست، وفرق درمیان آنہا جزایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست وبس، فافہم.
متفاوت: مثل لفظ ضَرْبٌ کہ ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرِبْ وَضَارِبٌ وغیرہ بناکنی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا یخفی. وتصریف در حرف: دریں جا اعتراض است مشہور، وآں اینکہ دریں عبارت مصادرۃ علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جزآں لازم می آید، وایں اقبح ست، جوابش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، واما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمہ اللہ خالی از غبار وکدورت ست، ازانکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تصریف در حرف نباشد"، مراد از تصریف تصریف اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، ومراد از تصریف در دلیل تصریف لغوی ست، وتصریف اصطلاحی خاص ست از تصریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تصریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغہائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیہائے جداگانہ؛ س ازانکہ در حرف تصریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، وہرگاہ کہ عام درآں مقام منتفی باشد خاص بطریق اولی منتفی خواہد بود.

ثلاثی ورباعی وخماسی، وہر یکے ازیں بناہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، ودیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد. وفعل را دو بناست: ثلاثی ورباعی، وہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، ومزید فیہ. براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم.

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ. بر وزن فَعُلٌ ست و نَصَرَ کہ. بر وزن فَعَلَ است، وہر حرفیکہ در مقابلہ اینہا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ وَنَاصِرٌ کہ بروزن فَاعِلٌ ست، وَيَنْصُرُ وَيَطْلُبُ کہ بو وزن يَفْعُلُ ست، ودر بنائے رباعی اسم وفعل "لام" یک بار مکرر شود، ودر خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد.

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی ورباعی وغیرہ بسوئے ثلاثہ واربعہ است. بتغیر حرکت نہ بسوئے ثلاث ورباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، وزیراکہ راست نمی شود قول ایشاں: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بایں معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنہاست، ولا يخفى ما فيه من التكلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیراکہ در منسوب ومنسوب الیہ تغایر ضرورست، ودر زید ثلاثی مثلا لازم می آید نسبت شیء بسوئے نفس خود، گویم: تغایر موجود ست، ازانکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قتبصر، واگر گوئی: کہ اسم احادی وثنائی قلیل اند اعتبار را نشاید ودیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دو از مقسم خارج ست؛ زیراکہ ایں ہر دو مبنی غالبامی باشد. وخماسی: وسداسی نمی شود؛ زیراکہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل. بر زبان می شود.

یعنی: در بعضے نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ. وفعل را: فعل خماسی نمی شود؛ زیراکہ نزد لحوق زوائد واتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل. بر زبان می شد، وتقسیم حرف نہ کرد بسوئے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد وصرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ. بروزن فاعل: بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف وحرکات وسکنات کہ در کلمہ آید. (مولوی انور علی)

لام: واختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، ونیز در آخر کلمہ واقع ست وآخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول وثانی.

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغه است: فَلْسٌ فَرَسٌ کَتِفٌ عَضُدٌ حِبْرٌ عِنَبٌ إِبِلٌ قُفْلٌ صُرَدٌ عُنُقٌ ومزید فیه
وزن　پیسہ　اسپ　شانہ　بازو　دانشمند　انگور　شتر　معروف ست　کنجشک　گردن
وے بسیار ست: واسم رباعی مجرد را پنج صیغه است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زِبْرِجٌ بُرْثُنٌ قِمَطْرٌ.
نام　زینت　بچہ شیر　صندوق
ومزید فیه وے کمتر ست، واسم خماسی مجرد را چهار صیغه است: سَفَرْجَلٌ قُذَعْمِلٌ جَحْمَرِشٌ
بہی　شتر قوی　پیرزن
قِرْطَعْبٌ ومزید فیه وے بغایت اندک ست، واوزان او پنج ست: غَضْرَفُوْطٌ قَبَعْثَرَی قِرْطَبُوْسٌ
چیزے قلیل　چلپاسہ　شتر قوی　بلا، وناقہ بزرگ
خُزَعْبِيْلٌ خَنْدَرِيْسٌ.
شراب کہنہ

بسیار ست: که ضبط نتواں کرد مگر قاعده کلیه وضابطه اش بیان کرده می شود که زائد یا یک حرف ست وآں یاء قبل از "فاء" باشد چوں: مضرب، یا بعد "فاء" چوں: ضارب و"یاء" بعد "عین" چوں: رجیل، یا بعد "لام" چوں: ضربی، یا زائد دو حرف ست، پس یا فاء کلمه درمیان آنها باشد چوں: مساجد، ویا "عین" کلمه چوں: جاسوس بر وزن فاعول، ویا "لام" چوں: قصیری بر وزن فعیلی، ویا فاء وعین چوں: إِعْصَارٌ، ویا عین ولام چوں: خیعلة بر وزن فیعلة، یا فاء وعین ولام هر سه چوں: مندلي بروزن مفعلي یا هر دو واقع شود قبل فاء چوں: منطلق یا درمیان فاء وعین چوں: ضوارب یا درمیان عین ولام چوں: بِطِّيْخٌ بروزن فِعِّيل، یا بعد لام چوں سلالیم، یا زائد سه حرف است وآں نیز یا باافتراق باشد چوں: مصابیح یا بااجتماع پیش از فاء چوں: مستنصر یا درمیان عین ولام چوں: سلالیم، یا بعد لام چوں: عنفوان بر وزن فعلوان، ویا دو حرف بجهتے باشد وواحد بجهتے دیگر چوں: سلاطین یا زائد چهار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

ومزید فیه: از مزید فیه ثلاثی؛ زیراکه زیادت ایں بیش از سه حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چوں: مدحرج کسفخلل یا بعد از فاء چوں: کفنخر کفنعلل، یا بعد از عین چوں: قرنفل کفعنلل، یا بعد از لام چوں: فردوس کفعلول، یا بعد لام ثانیه چوں: دحرجة کفعللة، واگر دو است یا جداگانه است همچو: منجنوق کمفعلول، ویا مجتمع است چوں: عنکبوت کفعللوت، واگر زائد سه است مثالش همچو عبوثران بروزن فعوللان. (مولوی انور علی)

اندک ست: به نسبت مزید فیه رباعی؛ زیراکه زیادتی در آں بحرف واحد ست فقط، وآں یا پیش از لام ثالث ست، وآں چهار اوزان دارد چوں: غضرفوط قرطبوس خزعبیل خندریس یا بعد لام ثالث، وآں یک وزن دارد چوں: قبعثری.

قِرْطَبُوْسٌ: همچنیں یافته می شود در شرح رضی وشرح جار بردی بر "شافیه" واما صاحب "قاموس" وشارح "اصول" وغیر هما بتقدیم طاء برراء آورده، والعلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد را سہ صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرُفَ، ومزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید.
وفعل رباعی مجرد رایک بناست چوں: دَحْرَجَ بروزن فَعْلَلَ، ومزید فیہ وے اندک است چنانکہ
سنگ غلطانیدن
مذکور شود.

فصل

ہر اسمے وفعلے کہ در حروف اصول وے حرف علت وہمزہ وتضعیف نباشد آنرا صحیح وسالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، وہر چہ دروے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمَرَ، وہر چہ دروے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدَّ،
وہرچہ دروے حرف علت باشد کہ
آں "واو" ست و "یاء" والفے کہ منقلب باشد از واو ویاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء ومثال گویند چوں: وَعْدٌ وَوَعَدَ، واگر بجائے عین بود آنرا معتل
العین واجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ، ....

صحیح وسالم: برائے صحیح وسالم بودن آں از حروف علت وتضعیف وغیرہ. مضاعف: ازاں کہ یک حرف دراں دو بار مکرر می شود، ومضاعفہ دو بار کردن را گویند. معتل خوانند: اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَابَّةٌ کہ بدل از چیزے نیست وہمچنیں الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، وایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف دریںجا الفے ست کہ اصلی باشد، والف اصلی لا محالہ مبدل از واو ویاء باشد؛ زیراکہ ہرگاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، والف ہمیشہ ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ وإلا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، ودر ماضی رباعی اگر چہ ثانی ساکن می باشد، واما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیراکہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلۃ، پس حاصل ایں ست کہ ہر الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو ویاء باشد، وإلا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی لازم آید یا التباس، وایں ہر دو ممنوع ست، وازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض.
(مولوی انور علی) معتل الفاء: ازانکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف.
اجوف خوانند: ازآنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، ازانکہ از حرف صحیح خالی واجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمْيٌ و رَمَی، واگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء ولام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وِقَایَةٌ و وَقَی، واگر در مقابلہ عین ولام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيٌّ (نگاہ داشتن) و طَوَی، پس مجموع اسماء وافعال برہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

واحوال ہریکے ازینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون الله تعالی وحسن توفيقه.

فصل
(دربیان ابواب وتصاریف آنہا)

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سہ صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ وایں ہرسہ فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، وہریکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعُلُ چوں: نَصَرَ یَنْصُرُ، ویَفْعِلُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا وَيَرْمُوْنَ وَيَرْمِيْنَ.
حرف علت: معتل بہ حرف کہ انرا معتل مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ واوٌ ویایٌ در اسم وَوَّيْتُ ويَيَّيْتُ در فعل.
لفیف: ازانکہ دریںجا دو حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. لفیف مقرون: لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کما لا یخفی.
سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آں بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین ہیچ یکے را سہ مستقبل نیامدہ، واز فعل مکسور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روا نداشتند؛ لشبهة خروج الكسر إلى الضم، وأما فَضِلَ يَفْضُلُ وَدِمْتُ تَدُوْمُ از تداخل ست، واز فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین ومفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکسور العین پس برائے توہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، واما مفتوح العین پس از جہت ثقل ماضی وخفت مضارع والدراية تقتضي بالعكس، وأما لَبُبْتَ تَلَبُّ وَدُمْتَ تَدَامُ کہ بضم ماضی وفتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب والحاق آں بمضارع باب دیگرست، وکُدْتُّ تَکَادُ بضم کاف شاذ ست افصح وکثیر الاستعمال کِدْتُّ تَکَادُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ یَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعِلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ یکے ست يَفْعُلُ چوں: شَرُفَ يَشْرُفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعُلُ وَفَعَلَ يَفْعِلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، وایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکتِ عینِ مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعِلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، وایں سہ باب را فروع خوانند؛ زیرا کہ حرکتِ عینِ مستقبل موافقِ حرکتِ عینِ ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ را دہ باب مشہور ست: باب إِفْعَال: أَفْعَلَ يُفْعِلُ إِفْعَالًا چوں: أَكْرَمَ يُكْرِمُ إِكْرَامًا. باب تَفْعِيْلٌ: فَعَّلَ يُفَعِّلُ تَفْعِيْلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيْفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: ازانکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آں شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: ازانکہ چوں از اصل خود تجاوز نمودہ براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آں ابواب شدند ازانکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، وہر چہ ازاں تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی درآنہا برائے الحاق نباشد، وإلا برائے ثلاثی مزید بست وہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بدحرج، وہفت باب ملحق بتدحرج، ودو باب ملحق باحرنجم بر رائے جمہور، وچہار باب بر رائے مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. مشہور ست: قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازدہ باب است بزیادتی باب افعیعال وافعوال چنانچہ صاحبِ "صراح" وغیرہ ذکر کردہ اند، ونزد بعضے دیگر چہاردہ باب بزیادۃ افعنلال وافعنلاء، چنانچہ در "زنجانی" است وایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ درآخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گویم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، وحق آں ست کہ از ملحق برباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنہا دریجا، وذکر کردن آنہا درآخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَّلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست ازانکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، والضعیف أولی بالزیادۃ، ونزد بعضے عین ثانی ازانکہ تکرار باو حاصل شد، وہمچنیں در تفعل، ودر ہر جائے کہ درآں مقام یکے زائد باشد، ومدغم سوائے دو باب اخیر کہ ادغام درانہا لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، ودر ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست. باب اِفْتِعَال: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا. باب اِنْفِعَال: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا. باب تَفَعُّل: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلًا چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا.

باب تَفَاعُل: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا. باب اِفْعِلَال: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا، ودر ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست.

باب اِفْعِيْلَال: اِفْعَالَّ يَفْعَالُّ اِفْعِيْلَالًا چوں: اِحْمَارَّ يَحْمَارُّ اِحْمِيْرَارًا. باب اِسْتِفْعَال: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، ودر ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست.

فصل

ماضی فعلِ رباعی مجرد را یک بنا ست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعْلَلَ يُفَعْلِلُ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن وبر گردیدن. تَفَاعُل: لیکن سَئَائَلَ بفتح اول وثانی ورابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لغتین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَايَلَ. يَتَضَارَبُ: باہم خصومت کردن وجنگ نمودن. اِفْعَلَّ: وبعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفَّعَلَ بزیادت ہمزہ وصل وزیادت فائے مدغم چوں: اِدَّمَجَ اِدِّمَاجًا یعنی داخل شد در شیء، واِفْعَلَى بزیادت ہمزہ وصل وزیادت الف بعد لام چوں: اِجْأَوَى اِجْئِوَاءً وظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست ودوم از باب افعلال، کہ اصل اِدَّمَجَ اِدْتَمَجَ بود بر قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نمودہ ادغام کردند اِدَّمَجَ شد. (مولوی عبد العلی) اِسْتِخْرَاجًا: بیروں آوردن، وبیروں کردن خواستن. بنا ست: یعنی اگرچہ باحتمال عقلے از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت وچہار می شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، وآں لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین برائے کراہت اربع حرکات وسکون ثالث مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز، وحرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، واختیار فتحات برائے خفت است. (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةً وَفِعْلَالًا چوں: دَحْرَجَ يُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وَدِحْرَاجًا، ومزید فیہ وے را سہ باب ست. باب تَفَعْلُل (جمع شدن): تَفَعْلَلَ يَتَفَعْلَلُ تَفَعْلُلًا چوں: تَدَحْرَجَ يَتَدَحْرَجُ تَدَحْرُجًا، ودر ماضی ایں باب یک حرف زائد ست. باب اِفْعِنْلَال: اِفْعَنْلَلَ يَفْعَنْلِلُ اِفْعِنْلَالًا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَامًا. باب اِفْعِلَّال: اِفْعَلَّلَ يَفْعَلِّلُ اِفْعِلَّالًا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَارًا. ودر ماضی ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونہ است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے **اشتقاق** کردہ شود، ودر آخر **معنی فارسی** وے دال ونون یا تاء ونون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل ماضی ومضارع وامر ونہی وجحد ونفی واسم فاعل واسم مفعول واسم زمان واسم مکان واسم آلہ واسم **تفضیل** از مصدر **مشتق اند**.

اِقْشِعْرَارًا: برتراشیدن ای موے برتن خاستن. **اشتقاق**: ازیں قید احتراز ست از مثل لفظ: جِیدُ وعُنُقٌ کہ بمعنی گردن ست واز لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خویشتن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست.
معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی ازانکہ مضارع ازو گرفتہ می شود، پس ازینجا معلوم شد کہ اکتفاء بر یکے ازو وجزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یا در بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر بتکلف واعتبار قید، فافہم. **اسم تفضیل**: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ ومصدر میمی و"فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل واسم مفعول ومصدر میمی در ظرف و"فعال" بمعنی امر در امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. **مشتق اند**: ای مصدر ثلاثی مجرد ازانکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ واسم تفضیل نمی آید، اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ دریں کتاب می آید، وہمہ باقی از مضارع بیروں می شود، پس چگونہ راست آید قول او کہ ہمہ ایں دوازدہ از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازینکہ بلا واسطہ باشد ہمچو اشتقاق ماضی ازاں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعَلَ يَفْعُلُ از صحیح اَلنَّصْرُ یاری کردن ماضی وے را چہار دہ مثال بود شش غائب را بود، سہ ازاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصَرَا نَصَرُوْا، وسہ ازاں مؤنث را چوں: نَصَرَتْ نَصَرَتَا نَصَرْنَ و شش مخاطب را بود، سہ ازاں مر مذکر را چوں: نَصَرْتَ نَصَرْتُمَا نَصَرْتُمْ وسہ ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتِ نَصَرْتُمَا نَصَرْتُنَّ ودو ازاں حکایت نفس متکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصَرْنَا، و مستقبل را نیز چہار دہ مثال بود، چنانکہ در ماضی دانستہ شد چوں:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُوْنَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	يَنْصُرْنَ	تَنْصُرُ
تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُوْنَ	تَنْصُرِيْنَ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرْنَ	أَنْصُرُ	نَنْصُرُ

ودیگر ابواب پنجگانہ ہم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوْا تا آخر، عَلِمَ عَلِمَا عَلِمُوْا تا آخر، مَنَعَ مَنَعَا مَنَعُوْا تا آخر، حَسِبَ حَسِبَا حَسِبُوْا تا آخر، شَرُفَ شَرُفَا شَرُفُوْا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُوْنَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُوْنَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُوْنَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُوْنَ تا آخر يَشْرُفُ يَشْرُفَانِ يَشْرُفُوْنَ تا آخر.

النصر: صرف صغیر:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَذَاكَ مَنْصُوْرٌ مَا نَصَرَ مَا نُصِرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يُنْصَرْ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ لَنْ يَّنْصُرَ لَنْ يُّنْصَرَ الأمر منه اُنْصُرْ لِتَنْصُرْ لِيَنْصُرْ لِيُنْصَرْ والنهي عنه لَا تَنْصُرْ لَا تُنْصَرْ لَا يَنْصُرْ لَا يُنْصَرْ الظرف منه مَنْصَرٌ والآلة منه مِنْصَرٌ مِنْصَرَةٌ مِنْصَارٌ التصغير منه مُنَيْصِرٌ مُنَيْصَرَةٌ وَمُنَيْصِيْرَةٌ والجمع منهما مَنَاصِرُ وَمَنَاصِيْرُ أفعل التفضيل منه أَنْصَرُ وَأُنَيْصِرُ والمؤنث منه نُصْرَى وَنُصَيْرَى والجمع منهما أَنْصَرُوْنَ وَأَنَاصِرُ وَنُصَرٌ وَنُصْرَيَاتٌ.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکہ بواسطہ ایں دو صیغہ متکلم بنفسہ بدون اشتراک غیر حکایت می کند، وخبر میدہد از چیزے کہ در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزیادتے یک حرف از حروف "أتین" در اول وے، وایں حروف را زوائد اربعہ خوانند، وایں حروف **مفتوح باشد**، مگر در چہار باب کہ ماضی آں چہار حرفی بود، أَفْعَلَ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعْلَلَ وَيُفَعْلِلُ کہ دریں چہار باب **مضموم** باشد ابدا، و**فعل مستقبل** بمعنی حال واستقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم و می کنم، **وہرگاہ** در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، واگر سین یا سوف در آید چوں: ....
(یوسف:۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع ست بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع إلخ از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در انجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواہ بالواسطہ، و درینجا بالذات مراد ست، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. أتین: صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از إتیان بمعنی آمدن. در اول: اگر کسے گوید: چرا مضارع را بزیادت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم ست بر مضارع، وہمچنیں تجرد بر تزاید مقدم ست، پس اول بہ اول، وثانی بہ ثانی دادند. زوائد اربعہ: زیرانکہ بر اصل بنا زائد مے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنہا.

مفتوح باشد: توضیح ایں مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چہار حرفی ست کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید وما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: دراطَّهَّرَ وَاِثَّاقَلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَثَاقَلَ باتائے زائد چنانکہ: در تفاعل وتفعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. مضموم باشد: اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چہار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل ست وایں چہار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی)

وفعل مستقبل: یعنی مشترک ست در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. کنم ومیکنم: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال وبا "می" یعنی میکنم برائے حال، ودر بعضے نسخہ "میکنم وخواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" وایں ظاہر است.

وہرگاہ: ہمچنیں "ما" برائے نفی چوں مَا يَضْرِبُ. إِنِّي: بدرستیکہ در غم مے اندازد مرا.

سَیَنْصُرُ وَسَوْفَ یَنْصُرُ، استقبال رابود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد.

دراول

فصل

بدانکہ الف در نَصَرَا علامت تثنیہ مذکر وضمیر فاعل ست، وواو در نَصَرُوْا علامت جمع مذکر وضمیر فاعل ست، وتائے ساکن در نَصَرَتْ علامت تانیث فاعل ست، وضمیر فاعل نیست، والف در نَصَرَتَا علامتِ تثنیہ مؤنث وضمیرِ فاعل ست، وتاء علامتِ تانیث ست، ونون در نَصَرْنَ علامتِ جمع مؤنث غائب وضمیر فاعل ست، وتائے مفتوح در نَصَرْتَ ضمیر واحد مخاطب مذکر، وفاعلِ فعل ست، وتائے مکسورہ در نَصَرْتِ ضمیرِ واحد مخاطبہ مؤنث، وفاعلِ فعل ست، تُمَا در نَصَرْتُمَا گاہ ضمیرِ تثنیہ مخاطب مذکر است، وگاہ ضمیرِ تثنیہ مخاطبہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، وتُمْ در نَصَرْتُمْ ضمیرِ جمع مخاطب مذکر وفاعلِ فعل ست، ....

سَیَنْصُرُ: وہمچنیں بدخول نواصب وبعض جوازم وہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصَرَا: تخصیص الف برائے علامتِ تثنیہ بنابر آنست تا دلالت کند بر ھما، وہمچنیں واو برائے علامتِ جمع مذکر تا دلالت کند بر "ھمو" کہ حالا "ھم" مخفف آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ھا" ومیم نیز دلالت می کند بر "ھما" و"ھمو" پس چرا الف وواو را خاصةً برائے ایں دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین ست.

وتائے ساکن در نَصَرَتْ: وجہ اختیار تاء برائے علامتِ مؤنث شاید کہ ایں ست کہ مخرج تا وسط الفم ست وآں در مرتبہ ثانی ست از مخارج، وہمچنیں مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق ازانکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہما السلام ثانیا پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے ایں زیادت چیست؟ سین ونون وغیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم ست، گویم: کہ در تاء ترجیحے دیگر یافتہ مے شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی ست ہمچو: وُکْلَان وَتُکْلَان وَاتَّسَرَ وَایْتَسَرَ.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چوں نَصَرَتْ اِمْرَأَۃٌ باوجود امتناع تعدد فاعل.

جمع مؤنث غائب: ازانکہ دلالت می کند بر "ھُنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست. نَصَرْتَ: بجہت دلالت او بر أَنْتَ مذکر. نَصَرْتِ: بسبب دلالت او بر أَنْتِ مؤنث. تُمَا در نَصَرْتُمَا: ازانکہ دلالت می کند بر أَنْتُمَا کہ در تحت آں مضمر ست.

وتُمْ در نَصَرْتُمْ: زیراکہ دلالت می کند بر أَنْتُمْ.

وتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیرِ جمع مخاطبہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، وتائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواہ مذکر خواہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، و"نا" در نَصَرْنَا ضمیرِ متکلم باغیر ست خواہ تثنیہ خواہ جمع خواہ مذکر خواہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، وفاعلِ نَصَرَ وَنَصَرَتْ شاید کہ ظاہر باشد چوں: نَصَرَ زَيْدٌ وَنَصَرَتْ هِنْدٌ، وشاید کہ ضمیر مستتر باشد چوں: زَيْدٌ نَصَرَ أَيْ هُوَ وَهِنْدٌ نَصَرَتْ أَيْ هِيَ، ویاء در يَنْصُرُ حرف استقبال وعلامت غیبت ست، ویاء در يَنْصُرَان نیز علامت غیبت وحرف استقبال ست، والف علامت تثنیہ مذکر وضمیر فاعل ست، ونون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی يَنْصُرُ و یاء در يَنْصُرُوْنَ علامت غیبت ست، وحرف استقبال وواو ضمیر جمع مذکر ست وفاعل فعل، ونون در وے عوض رفع ست کہ در يَنْصُرُ بود، وایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت واوست، وتاء در تَنْصُرُ وتَنْصُرَان علامت غیبت وحرف استقبال ست، والف علامت تثنیہ مؤنث وضمیر فاعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چراکہ دلالت می کنند بر افتن. وتائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت اُو أنا مستتر ست وممکن نبود کہ از انا حرفی گیرند برائے زیادت؛ للزوم الالتباس، لہٰذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودها في أخواتها.

و"نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" ماخوذ از نحن ست کہ در تحت آں مضمر ست والف را زیادہ کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیرِ متکلم: ومجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱)

ویا در ینصر: چوں غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہٰذا برائے علامت آں حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فافہم. عوض رفع ست: احتراز ست از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست وعلامت رفع الف وواوست.

وتاء در تَنْصُرُ وتَنْصُرَان: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد وتثنیہ مؤنث آوردند واز یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یا در اول ایں دو صیغہ نیز مے آوردند التباس می شد بمفرد وتثنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغہائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب افحش ست از التباس در مخاطب ازانکہ غائب در اکثر حال غیر موجود وغیر مرئی می باشد، ومخاطب غالباً موجود ومرئی، پس وقوع التباس در مرئیات چنداں ضرر ندارد چنانکہ در غیر مرئیات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، وحرف استقبال ست ونون ضمیر جمع مؤنث غائب وفاعل فعل ست، وتاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب وحرف استقبال ست، ودر وے أَنْتَ مستتر ست دائما کہ فاعل فعل ست، وتاء در تَنصُرَان علامت خطاب، والف در وے علامت تثنیہ مذکر وضمیر فاعل فعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در تنصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُوْنَ علامت خطاب ست وحرف استقبال وواو ضمیر جمع مذکر ونون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، واین ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُوْنَ وتاء در تَنْصُرِیْنَ علامتِ خطاب ست، ویاء ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث وفاعل فعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، وتاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، وحرف استقبال والف علامتِ تثنیہ مؤنث وضمیر فاعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، وتاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامتِ خطاب، وحرف استقبال ونون ضمیر جمع مؤنث وفاعل فعل ست، وہمزہ در أَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، وأَنَا در وے مستتر است دائما کہ فاعل فعل ست، ونون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از واو بدل می شود چنانکہ در: تکلان وو کلان، واو از منتہائے مخارج بر می آید وبمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آں ست کہ برائے علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتہائے مخارج باشد، وچوں در صورت عطف اجتماع سہ واو در مثلؒ ووجلؒ لازم آید، لہٰذا واو را بتاء بدل کردند، ودیگر آنکہ تاء بر اضمار أنت دلالت می کند. وہمزہ در أَنْصُرُ: اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مبدا مخارج پیدا می شود، ومتکلم نیز کسے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامتِ متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد ازاں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، واحتمال دارد کہ از جہت استتار أنا در وے الف علامت آں کردہ باشند چنانکہ بعضے باں رفتہ.

ونون در نَنْصُرُ: وجہ تعین نون برائے علامتِ متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامتِ متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، ویا آنست کہ ہرگاہ حرفے از حروف مد ولین باقی نماند مضطر شدند بسوئے حرف دیگر سوائے نون دیگری را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد ولین دارد؛ لکونها غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، وبعضے گفتہ: کہ بجہتِ مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تثنیہ خواہ جمع، و نَحْنُ در وے مستتر ست دائما وفاعل فعل ست۔ اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنصُرُ زَيْدٌ وَتَنصُرُ هِندٌ، وشاید کہ مستتر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيْ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيْ هِيَ.

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی أَنْ و لَنْ و إِذَنْ وَكَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ أَنْ أَطْلُبَ وَلَنْ أَطْلُبَ إِذَنْ أَطْلُبَ وَكَيْ أَطْلُبَ، ونونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبے چوں: لَنْ يَّطْلُبَا لَنْ يَّطْلُبُوْا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبُوْا لَنْ تَطْلُبِيْ ونون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست.

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آیند، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبُ واحد مذکر غائب، وتَطْلُبُ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، وأَطْلُبُ وَنَطْلُبُ حکایت نفس متکلم، ونونہائیکہ عوض رفع بودہ اند ساقط شوند بجزمے.

خواہ تثنیہ: وگاہے برائے واحد بجہت تعظیم آید چوں: قولہ تعالی: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف:۳).

یعنی أَنْ إلخ: شعر:

أَنْ وَلَنْ پس كَيْ إِذَنْ ایں چہار حرف معتبر   نصبِ مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

إن و لم لما ولام امر ولائے نہی نیز   پنج حرف ایں جازم فعل اند ہر یک بے دغا

وباید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَم" کند وبمعنی ماضی گرداند ہچو لَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انتفاء تا وقت تکلم ثابت، وغیر منقطع ست بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق وعدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبْ زَيْدًا أَمْسِ لٰكِنَّهُ ضَرَبَ الْيَوْمَ، ونیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَرْكَبِ الْأَمِيْرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوْبَهُ. (مولوی عبد العلی)

وحروفِ جازمہ پنج اند: لَمْ ولَمَّا ولام امر ولائ نہی وإن شرطیہ، چنانچہ لَمْ یَضْرِبْ لَمْ یَضْرِبَا لَمْ یَضْرِبُوْا إلخ، لَمَّا یَضْرِبْ لَمَّا یَضْرِبَا لَمَّا یَضْرِبُوْا إلخ، لِیَضْرِبْ لِیَضْرِبَا لِیَضْرِبُوْا إلخ، لَا یَضْرِبْ لَا یَضْرِبَا لَا یَضْرِبُوْا إلخ، إنْ یَّضْرِبْ إنْ یَّضْرِبَا إنْ یَّضْرِبُوْا إلخ، ولامِ امر در شش صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، ودر دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبْ لِنَضْرِبْ ودر شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتُضْرَبْ لِتُضْرَبَا لِتُضْرَبُوْا لِتُضْرَبِيْ لِتُضْرَبَا لِتُضْرَبْنَ.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، وطریق اخذ آنست کہ حرفِ مستقبل کہ تاء ست از اول وے اندازند اگر ما بعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بہمزہ نباشد امر بہماں بنا کنند، وحرکتِ آخر ونونِ عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقفے ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجہ باشد، صَرِّفْ صَرِّفَا صَرِّفُوْا صَرِّفِيْ صَرِّفَا صَرِّفْنَ، وبریں قیاس بود در باب مفاعلۃ چوں: ضَارِبْ ضَارِبَا ضَارِبُوا إلخ، ودر باب تفاعل گوئی: تَضَارَبْ تَضَارَبَا تَضَارَبُوْا تاآخر، ودر باب فَعْلَلَةٌ: دَحْرِجْ دَحْرِجَا دَحْرِجُوْا تاآخر، واگر ما بعد حرف مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بہمزہ وصل؛ زیراکہ ابتداء بساکن ....

إن شرطیہ: زائد قید احتراز است ازاں "إنْ" کہ مخفف باشد از "إنَّ" مشدد کہ عمل در فعل نکند نحو: ﴿وَإنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِيْنَ﴾ (الشعراء:۱۸۶)، وہمچنیں از "إن" نافیہ نحو: إنْ أَضْرِبُ إلاَّ زَيْدًا.

صَرِّفْ: از تُصَرِّفُ بنا کردند وآخر را وقف نمودند صَرِّفْ شد. صَرِّفُوْا: صَرِّفُوْا از تُصَرِّفُوْنَ بنا کردند تائے علامت استقبال را افگندند آخر را وقف کردند علامت وقفی سقوط نون اعرابی شد صَرِّفُوْا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمہ باشد ہمزہ را مضموم گردانند، وحرکت آخر ونون عوض رفع را بوقفے بیفگنند چوں:

اُنْصُرْ	اُنْصُرَا	اُنْصُرُوْا	اُنْصُرِيْ	اُنْصُرَا	اُنْصُرْنَ

واگر ما بعد ساکن فتحہ باشد یا کسرہ ہمزہ را مکسور گردانند وآخر را موقوف چوں:

اِعْلَمْ	اِعْلَمَا	اِعْلَمُوْا	اِعْلَمِيْ	اِعْلَمَا	اِعْلَمْنَ
واِضْرِبْ	اِضْرِبَا	اِضْرِبُوْا	اِضْرِبِيْ	اِضْرِبَا	اِضْرِبْنَ

وچوں ہمزہ وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت وتلفظ، ودر کتابت باقی ماند چوں فَاطْلُبْ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع ست: لازم ومتعدی، لازم آنست کہ از فاعل تجاوز نکند وبمفعول بہ نرسد چوں: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو، ....

ممکن نیست: گفتہ شود: چہ وجہ دارد در زیادت ہمزہ برائے ابتداء؟ جواب: ہمزہ اقوی ست؛ لکونه من اعلی المخارج، اگر پرسند؛ چرا ہمزہ را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: ہمزہ مشابہت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتحہ میدادند التباس ے آمد بماضی وبکسرہ ہم بلغت بعضے وبضمہ در بعض مواضع خروج از ضمہ بکسرہ، وبعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چہ اگر کسرہ دہند لازم آید خروج کسرہ بسوئے ضمہ در نحو: اِنْصُرْ ازانکہ حرف ساکن واسطہ ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، وبعضے گفتہ اند: کہ ضمہ وکسرہ بنا بر اتباع عین ست، وچوں اتباع در فتحہ از جہت التباس بمتکلم ممکن نبود لاجرم درآنجا نیز کسرہ دادند ازانکہ اصل ست در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: ازانکہ اصل در حروف سکون ست وتحریک ساکن بکسرہ می شود. بمفعول بہ نرسد: قید مفعول بہ برائے آنست کہ لازم ومتعدی در اقتضائے مفاعیل اربعہ باقیہ برابرند، ومابہ الفرق ہمیں ست.

ومتعدی آنست کہ از فاعل درگذرد وبمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و**فعل** لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرفِ جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں **فعل** را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد **فائے فعل** را بضم کنند، وعین **فعل** را بکسر چوں: نُصِرَ نُصِرَا نُصِرُوْا تا آخر، و ضُرِبَ ضُرِبَا ضُرِبُوْا تا آخر، و**عُلِمَ** عُلِمَا عُلِمُوْا تا آخر، ومُنِعَ مُنِعَا مُنِعُوْا تا آخر، وحُسِبَ حُسِبَا حُسِبُوْا تا آخر، وشُرِفَ شُرِفَا شُرِفُوْا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ ازاں درکتاب مذکورست اما چہار باقے پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَمَنِيْ فَكَرَمْتُهُ أَيْ غَلَبْتُهُ فِيْ الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اِسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَيْ طَلَبْتُ خُرُوْجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَيْ نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا آتُوْكَ جُهْدًا أَيْ لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ ایں تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہرگاہ تغییر در معنی واقع شد، واصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہٰذا از فَعَلَ فُعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین وفتحہ وضمہ آں باشد؛ زیراکہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فُعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، وواجب آنست کہ در صورت تغیر بوزنے ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود واگر فِعُلَ بالعکس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، وفائدہ حذف نمودن فاعل وقیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتّی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضُرِبَ اللِّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيْرُ. دوم تحقیر آں نحو: طُعِنَ الْأَمِيْرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيْرُ، وامثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

وعُلِمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ دریںجا تسہیلا للمبتدئین بسط را بکار بستہ واحقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آں تاء ومابعدش را مضموم کنندہ ماقبل آخر را مکسور چوں: تُعُهِّدَ وَتُدُحْرِجَ ویا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ وحرف ثالث را چوں: اُفْتُعِلَ واسْتُفْعِلَ، واگر ہیچ یکے ازینہا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، وماقبل آخرش را کسرہ چوں أُكْرِمَ وَدُحْرِجَ إلخ.

ودر باب إفعال ہمزہ را مضموم وعین فعل را مکسور کنند چوں: أُکْرِمَ أُکْرِمَا أُکْرِمُوْا تا آخر، وہمچنیں در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُوْرِبَ ضُوْرِبَا ضُوْرِبُوْا تا آخر، ودر باب تفعل وتفاعل تاء وفاء مضموم کنند وعین مکسور چوں: تُعُهِّدَ تُعُهِّدَا تُعُهِّدُوْا تا آخر، والف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعُوْهِدَ تُعُوْهِدَا تُعُوْهِدُوْا تا آخر، ودر باب افتعال ہمزہ وتاء مضموم شوند، وعین مکسور چوں: اُکْتُسِبَ اُکْتُسِبَا اُکْتُسِبُوْا تا آخر، ودر باب انفعال ہمزہ وفاء مضموم شوند وعین مکسور چوں: اُنْصُرِفَ اُنْصُرِفَا اُنْصُرِفُوْا تا آخر، ودر باب افعلال ہمزہ وعین مضموم شوند، ولام اول مکسور چوں: اُحْمُرَّ اُحْمُرَّا اُحْمُرُّوْا تا آخر، ودر باب استفعال ہمزہ وتاء را مضموم کنند وعین رامکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَا اُسْتُخْرِجُوْا تا آخر، ودر باب افعیلال ہمزہ وعین مضموم شوند والف منقلب گردد بواو ولام اول مکسور چوں: اُحْمُوْرَّ اُحْمُوْرَّا اُحْمُوْرُّوْا تا آخر، ودر باب فعللة فاء مضموم شود ولام اول مکسور چوں: دُحْرِجَ دُحْرِجَا دُحْرِجُوْا تا آخر، ودر باب تفعلل تاء وفاء مضموم شوند ولام اول مکسور چوں: تُدُحْرِجَ تُدُحْرِجَا تُدُحْرِجُوْا تا آخر، ودر باب افعنلال ہمزہ وعین مضموم شوند، ولام اول مکسور چوں: اُحْرُنْجِمَ اُحْرُنْجِمَا اُحْرُنْجِمُوْا تا آخر، ودر باب افعلّال ہمزہ وعین مضموم شوند ولام اول مکسور چوں: اُقْشُعِرَّ اُقْشُعِرَّا اُقْشُعِرُّوْا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برائے مفعول بنا کنند حرفِ استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد ....

ہمزہ: زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست ورنہ ہمزہ بیکار شود، وضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست لہٰذا تاء را نیز مضموم کردند. وتاء مضموم: زیرا کہ در صورت ضمہ تاء فقط لازم آمدے تغیر عارض باوجود اصلی، وآں در معرض زوال ست.

وعین را بفتح کنند اگر مفتوح نباشد چوں: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصَرَّفُ وَيُتَصَرَّفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُتَضَارَبُ وَيُحْمَرُّ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُحْمَارُّ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمہ چوں: يُدَحْرَجُ وَيُتَدَحْرَجُ وَيُحْرَنْجَمُ وَيُقْشَعَرُّ.

فصل

بدانکہ امر حاضر مجہول بطریق امر غائب مجہول باشد چوں: لِتُضْرَبْ لِتُضْرَبَا لِتُضْرَبُوْا تا آخر، وبریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، ومزید فیہ وے، ورباعی مجرد، ومزید فیہ وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیلہ در آید در امر حاضر معلوم گوئی: اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانِّ اُطْلُبُنَّ اُطْلُبِنَّ اُطْلُبَانِّ اُطْلُبْنَانِّ ودر مجہول گوئی: لِتُطْلَبَنَّ لِتُطْلَبَانِّ لِتُطْلَبُنَّ لِتُطْلَبِنَّ لِتُطْلَبَانِّ لِتُطْلَبْنَانِّ، ودر امر غائب معلوم گوئی: لِيَضْرِبَنَّ لِيَضْرِبَانِّ لِيَضْرِبُنَّ تا آخر، ودر مجہول لِيُضْرَبَنَّ لِيُضْرَبَانِّ لِيُضْرَبُنَّ تا آخر، وبریں قیاس در معروف ومجہول نہی نیز در آید چوں: لَا تَضْرِبَنَّ لَا تَضْرِبَانِّ لَا تَضْرِبُنَّ إلى آخره.

چوں لتضرب: باید دانست کہ در حقیقت ایں لام مکسور مضارع را بمعنی امر گرداند، ودر آخر آن عمل "لم" کند، ودر صیغہائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکہ آنحضرت ﷺ فرمود: لِتَزُرَّهُ وَلَوْ بِشَوْكَةٍ یعنی باید کہ تکمہ گریبان آنرا بہ بندی اگر چہ باخاری باشد واز ہمیں قبیل است کہ گاہی لام مفتوح ہم بایں معنی بر مضارع داخل شود کما فی قولہم: لَيَرَعْ یعنی باید کہ پرہیزگاری کند، وبعض گفتہ: کہ فتح لام امر لغت بنی سلیم ست، اما ہر گاہ مامورین جماعت میان حاضر وغائب مشترک ومخلوط باشند اولی تغلیب حاضر است پس گفتہ شود: افعلوا برائے حاضرین وغائبین معا، وگاہے برائے مامورین جماعت مخلوط ست لام امر باتائے خطاب ہم جمع کنند مثل: لِتَأْخُذُوْا مَصَافَّكُمْ، یعنی باید کہ شما بگیرید مقامات جنگ خود را. (مولانا محمد عبد العلی آسیؒ)

چوں نون تاکید: بدانکہ نون تاکید بمعنی البتہ آید واز آنجا کہ تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، وہمچنیں در چیزے حاصل در زمان حال کہ چنداں فائدہ ندارد مختص شد دخول آں بر صیغہ استقبال.

اماواو در جمع مذکر بیفتد؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، ویاء در مخاطبہ مؤنث بیفتد؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، ودر جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میانِ نون تاکید ومیان نون جمع مؤنث، کہ ضمیرست، وہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تثنیہ مذکر ومؤنث، ودر جمع مؤنث چوں: اُطْلُبَنْ اُطْلُبُنْ اُطْلُبِنْ لاَ تَطْلُبَنْ لاَ تَطْلُبُنْ لاَ تَطْلُبِنْ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فَاعِلٌ آید غالباً چوں: طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُوْنَ طَلَبَةٌ طِلاَبٌ طُلَّبٌ، طَالِبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبُ. وگاہ باشد کہ بر وزن فَعِيْلٌ آید چوں: شَرُفَ يَشْرُفُ شَرْفًا وَشَرَافَةً فَهُوَ شَرِيْفٌ. وبر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: حَسُنَ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، وبر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعْلٌ وَفَعُوْلٌ وَفُعَالٌ ہم آید چوں: جَبَانٌ (بزدل) وَخَشِنٌ (درشت) وَصَعْبٌ (تند) وَذَلُوْلٌ (رام شد) وشُجَاعٌ (دلیر) وبر وزن

اماواو در جمع مذکر بیفتد: اما در افتادن واو ویاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جہت التقائے ساکنین صورۃً دراں مدہ ونون تاکید بیفتد، واگرنہ واو راحرکت ضمہ دہند چوں: اِخْشَوُنَّ، ویاء راحرکت کسرہ چوں اِخْشَيِنَّ، وہمچنیں نونہائے اعرابی راحذف کنند ازانکہ ما قبل ایں نون مبنی می باشد، ودر بنا واعراب تضاد ست، لہذا علامتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: واو ویاء راچرا از جہت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ وثانی مدغم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گویم: آری، لیکن چوں ضمہ وکسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر واو ویاء نماند، ودر تثنیہ بر فتح اکتفاء نکردہ الف را محذوف نساختند؛ للالتباس بينه وبين الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل وصفت مشبہ ومبالغہ، پس بدانکہ ایں ہر سہ در معنی فاعل مشترک ند، إما اسم فاعل برائے حدوث آید، وصفت مشبہ ومبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت ودوام آید، گویم: کہ شرط کردہ اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد باسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وحَائِضٌ را صفت مشبہ نگویند، اگرچہ بمعنی ثبوت آمدہ، می گویند: کہ استعمال آنہا برائے ثبوت بطریق مجاز ست، واز غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفتہ شود، امافرق در صفت مشبہ ومبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گویند، واگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف رحمہ اللہ رَحْمٰنٌ کہ از رَحِمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کردہ، گویم: کہ فعل لازم اعم ست ازانکہ در اصل وضع باشند یا اورا لازم کردہ باشد، ودرین جا ہم گو در اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت ازان کردند مضموم العین نمودہ لازم گردانیدند، کذافی "الفائق" وغیرہ.

فَعْلَانٌ نیز آید چوں رَحْمَنٌ، وہرچہ برین وزنہا آمدہ است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صیغہ فَعَّالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَّابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَّابٌ مذکر ومؤنث در وے یکساں ست، وفَعُوْلٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوْبٌ اِمْرَأَةٌ طَلُوْبٌ، وگاہ باشد کہ تاء زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَّامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَّامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوْقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوْقَةٌ، ومِفْعَالٌ وَمِفْعِيْلٌ وَفِعِّيْلٌ نیز مبالغہ را بودند مذکر ومؤنث درو یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَرَجُلٌ مِنْطِيْقٌ وَامْرَأَةٌ مِنْطِيْقٌ وَرَجُلٌ شِرِّيْرٌ وَامْرَأَةٌ شِرِّيْرٌ، وفُعَّالٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طُوَّالٌ وَامْرَأَةٌ طُوَّالٌ.

(مرد بسیار خواہندہ — مرد بسیار تر دانندہ — مرد بسیار فرق کنندہ — مرد بسیار گو — مرد بسیار شریر)

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بر وزن مَفْعُوْلٌ آید چوں: مَضْرُوْبٌ مَضْرُوْبَانِ مَضْرُوْبُوْنَ تا آخر.

مبالغہ: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالحَذِرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مِنْطِيْقٌ	رَحِيْمٌ مِجزَمٌ ضُحكَةٌ صَبُوْرٌ ثم صِدِّيْقٌ
عُجَابٌ والكُبَّارُ أيضا وكُبَّارٌ وعَلَّامٌ	وَقُدُّوْسٌ وقَيُّوْمٌ وكَافِيَةٌ وفَارُوْقٌ
وتَاءٌ زِيْدَ فِيْهِ لَيْسَ للتأنِيْثِ خُذْ هذا	ولَمْ يُفْرَقْ بتاء فِيْهِ تَذْكِيْرٌ وتأنِيْثُ

پس این اوزان مبالغہ را ازانجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنے بنا کنند بر شخصیکہ ملابس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل دانند، چوں كَاسٍ بروزن قَاضٍ أي ذُوْ كِسْوَةٍ وَمَاءٌ دَافِقٌ ذُوْ دفْقٍ وخلیل گفتہ: کہ از آنست طَالِقٌ وحَائِضٌ أي ذات طلاق وحيض. (مولوي عبد العلي آسي) ضَرَّابٌ: بفتح اول وتشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالبا دریں جاچرا ترک کرد، وحال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بر وزن فعیل وفعول چوں: قتیل و وَدُوْدٌ نیز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم: قلّت مجیء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بر وزن غیر فاعل ہم کثیر الوقوع ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید واز رباعی مجرد ومزید فیہ چوں **فعل مستقبل** معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرفِ استقبال نہادہ شود، وماقبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چوں: مُکْرِمٌ وَمُدَحْرِجٌ وَمُتَدَحْرِجٌ، واسم مفعول چوں **فعل مستقبل** مجہول آں باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرفِ استقبال نہادہ شود **وماقبل آخر مفتوح شود** چوں: مُکْرَمٌ ومُدَحْرَجٌ ومُتَدَحْرَجٌ ومجموع این دانستہ شود، إِنْ شَاءَ اللّٰہُ تَعَالٰی.

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَ یَفْعُلُ نیامدہ است، ومثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعِلُ می آید. اَلْوَعْدُ وعدہ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوْا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جہت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات وسکنات، وصرف مسقبل معلوم: یَعِدُ یَعِدَانِ یَعِدُوْنَ تا آخر، اصل یَعِدُ یَوْعِدُ بود واو واقع شد میان یائے مفتوح وکسرہ لازم، واو را حذف.....

فعل مستقبل: وگاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ یَافِعٌ از إیفاع بمعنی گوالیدن، و مُسْهَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل أَسْهَبَ بمعنی أَسْرَعَ وَسَبَقَ واز أَحَسَّ حَسَّاسٌ واز آلَمَ أَلِیْمٌ.

وماقبل آخر مفتوح شود: ودر بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا ہیچ مضارع مجہول نیست کہ ماقبل آخرش مفتوح نباشد.

وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ یَعِدُ وَعْدًا وَعِدَةً وَمِیْعَادًا فَهُوَ وَاعِدٌ وَوُعِدَ یُوْعَدُ وَعْدًا وَعِدَةً وَمِیْعَادًا فَذَاكَ مَوْعُوْدٌ مَا وَعَدَ مَا وُعِدَ لَمْ یَعِدْ لَمْ یُوْعَدْ لاَ یَعِدُ لاَ یُوْعَدُ مَا یَعِدُ مَا یُوْعَدُ لَن یَّعِدَ لَن یُّوْعَدَ الأمر منه عِدْ لِتُوْعَدْ لِیَعِدْ لِیُوْعَدْ النهي عنه لاَ تَعِدْ لاَ تُوْعَدْ لاَ یَعِدْ لاَ یُوْعَدْ الظرف منه مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدُ وَمُوَیْعِدُ والآلة منه مِیْعَدٌ وَمَوَاعِدُ وَمُوَیْعِدُ وَمِیْعَدَةٌ وَمَوَاعِدُ وَمُوَیْعِدُ وَمِیْعَادٌ وَمَوَاعِیْدُ وَمُوَیْعِیْدُ أفعل التفضیل منه أَوْعَدُ أَوَاعِدُ المؤنث منه وُعْدَی وَوُعَدٌ وَوُعَیْدَی.

کردند برائے ثقالت یَعِدُ شد، و باتاء و ہمزہ و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب.

امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوْا	عِدِيْ	عِدَا	عِدْنَ

بانون ثقیلہ:

عِدَنَّ	عِدَانِّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانِّ	عِدْنَانِّ

بانون خفیفہ:

عِدَنْ	عِدُنْ	عِدِنْ

امر غائب معلوم:

لِيَعِدْ	لِيَعِدَا	لِيَعِدُوْا

تا آخر بانون ثقیلہ و خفیفہ نیز براں وجہ کہ دانستہ شد، وحال بالَمْ وَلَمَّا وإنْ شرطیہ چنان ست کہ در صحیح دانستہ شد، وبا لَنْ ناصبہ: لَنْ يَّعِدَ لَنْ يَّعِدَا لَنْ يَّعِدُوْا تا آخر، ماضی مجہول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوْا تا آخر بر قیاس مجہول صحیح، مستقبل مجہول: يُوْعَدُ يُوْعَدَانِ يُوْعَدُوْنَ تا آخر واو باز پس آمد؛ زیرا کہ کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاعِدٌ وَاعِدَانِ وَاعِدُوْنَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُوْدٌ مُوْعُوْدَانِ مَوْعُوْدُوْنَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ المیسر: قمار باختن، ماضی معلوم: يَسَرَ يَسَرَا يَسَرُوْا تا آخر، .....

موافقت باب: اگر گفتہ شود: اصل در حمل آنست کہ حمل کردہ شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گویم: کہ مقصود تخفیف در کلام ست، واو حاصل نمی شود مگر بہمیں طریق، اگر گوئی: چرا در يُوْعَدُ مجہول واو برائے تبعیت يَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجہول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقند در معروفیت. عِدْ: در اصل إوْعِدْ بود واو را بجہت موافقت مضارع حذف کردند بعدہ ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند چوں ابتداء بسکون نماند ہمزہ را نیز حذف کردند عِدْ شد.

مستقبل معلوم: یَیْسِرُ یَیْسِرَانِ یَیْسِرُوْنَ تا آخر، **امر حاضر معلوم**: اِیْسِرْ اِیْسِرَا اِیْسِرُوْا تا آخر، **بانون ثقیلہ**: اِیْسِرَنَّ اِیْسِرَانِّ اِیْسِرُنَّ تا آخر، **بانون خفیفہ** اِیْسِرَنْ اِیْسِرُنْ اِیْسِرِنْ، **امر غائب معلوم**: لِیَیْسِرْ لِیَیْسِرَا لِیَیْسِرُوْا، **اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح**، **ماضی مجہول**: یُسِرَ إلخ، **مستقبل مجہول**: یُوْسَرُ إلخ. **مثال واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ**، اَلْوَجْلُ: ترسیدن وَجِلَ یَوْجَلُ وَجْلاً فهو وَاجِلٌ فذاك مَوْجُوْلٌ الأمر منه **إِیْجَلْ**. **مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ**، الوضع: نہادن وَضَعَ **یَضَعُ** وَضْعًا فهو وَاضِعٌ فذاك مَوْضُوْعٌ الأمر منه **ضَعْ**. **واز باب فَعِلَ یَفْعِلُ**، الوَرْمُ: آماسیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرْمًا فهو وَارِمٌ الأمر منه رِمْ مثل عِدْ. **واز باب فَعُلَ یَفْعُلُ**، **الوسم**: ....

یَیْسِرُ: بدو یاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی راحذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بالف بدل کنند ویَاعَدُ ویَاسَرُ خوانند وآن نیز قلیل ست. إِیْجَلْ: دراصل اِوْجَلْ بود واو ساکن ما قبلش مکسور آن واو را بیاء بدل کردند.

یَضَعُ: دراصل یَوْضَعُ بود واو واقع شد در میان یائے مفتوح وکسرہ تقدیری واین ثقیل بود آن واو را انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتحہ بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعِدُ واخوات او رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتحہ برائے حرف حلق سماعی ست. ضَعْ: دراصل اِوْضَعْ بود واو را از جہت موافقت مضارع افگندند، وہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند چوں ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز افگندند.

الوسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن وداغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المنتخب" بریں تقدیر مضارعش یَسِمُ مثل یَعِدُ بحذف واو خواہد آمد نہ یَوْسُمُ، ودخولش دریں باب کَرُمَ بہیچ وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت ایں باب صفت خلقی وامر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود وموصوفش براں مجبول ومخلوق بود چوں سوائے طبع چیزی دیگر را در آں دخلے نیست لا محالہ لازم وغیر منفک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، وحال آں کہ وسم متعدی ست ونیز از لازم صیغہائے مجہول ومفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم ناسخین رواداده شد نہ از مصنف علام -قدس سرہ الشریف-؛ لأنہ سید أرباب النحو والتصریف، وبر اہل علم وفن، چنانکہ علو پایہ معلوماتش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، واگر رجوع بنسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب ایں چنیں باشد، اَلْوَسَامَةُ خوبرو شدن وَسُمَ یَوْسُمُ وَسَامَةً فهو وَسِیْمٌ الأمر منه أُوْسُمْ إلخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و"صراح" و"منتہی الارب" و"منتخب" وغیرہ اَلْوَسَامُ والْوَسَامَةُ بمعنی نیکو رو وخوبصورت شدن از باب کرم نوشتہ است ودریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت ایں باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبد العلی آسی)

داغ نہادن وَسَمَ يَوْسُمُ وَسْمًا فهو واسِمٌ وذاك مَوْسُوْمٌ الأمر منه أُوْسُمْ والنهي عنه لاَ تَوْسُمْ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ، القَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالاَ قَالُوْا إلخ، قَالَ در اصل قَوَلَ بود واو متحرک ما قبل او مفتوح واو را بالف بدل کردند قَالَ شد، ہمچنیں تا قَالَتَا، وقُلْنَ در اصل قَوَلْنَ بود چوں واو الف شد بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فتحہ قاف را بضمہ بدل کردند تا دلالت کند کہ عین فعل کہ افتادہ است واو بود نہ یا، مستقبل معلوم: يَقُوْلُ يَقُوْلاَنِ يَقُوْلُوْنَ تا آخر يَقُوْلُ در اصل يَقْوُلُ بود، ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند يَقُوْلُ شد ودر يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُوْلاَ قُوْلِيْ قُوْلاَ قُلْنَ، اصل قُلْ أُقْوُلْ بود ماخوذ از تَقْوُلُ، ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، أُقُلْ شد، بحرکت قاف از ہمزہ وصل مستغنی شدند ہمزہ نیز بیفتاد قُلْ شد، وترا رسد کہ گوئی: قُلْ از تَقُوْلُ ماخوذ ست چوں تا انداختہ شد ولام بوقفے ساکن گشت واو بالتقائ ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُوْلاَ لِيَقُوْلُوْا تا آخر، نہی غائب: لاَ يَقُلْ لاَ يَقُوْلاَ لاَ يَقُوْلُوْا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیلہ: قُوْلَنَّ قُوْلاَنِّ قُوْلُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ: قُوْلَنْ قُوْلُنْ قُوْلِنْ، ....

القَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُوْلُ قَوْلاً فهُوَ قَائِلٌ وقُوَيِّلٌ وَقِيْلَ يُقَالُ قَوْلاً فذاك مَقُوْلٌ وَمَقَيِّلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يُقَلْ لاَ يَقُوْلُ لاَ يُقَالُ الأمر منه قُلْ لِتُقَلْ لِيَقُلْ لِيُقَلْ والنهي عنه لاَ تَقُلْ لاَ تُقَلْ لاَ يَقُلْ لاَ يُقَلْ الظرف منه مَقَالٌ والآلة منه مِقْوَلٌ وَمِقْوَلَةٌ وَمِقْوَالٌ والجمع منهما مَقَاوِلُ وَمَقَاوِيْلُ والتصغير منهما مُقَيِّلٌ وَمُقَيِّلَةٌ وجاء مُقَيْوِلٌ وَمُقَيْوِلَةٌ بالتصحيح، أفعل التفضيل منه أَقْوَلُ والمؤنث منه قُوْلَى والجمع منهما أَقَاوِلُ وَقُوَل والتصغير منهما أُقَيِّلُ وَقُوَيْلُ.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقْوُلْ بود ضمہ بر واو دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان واو ولام واو افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لِیَقُوْلَنَّ لِیَقُوْلاَنِّ لِیَقُوْلُنَّ تا آخر، در نہی: لاَ یَقُوْلَنَّ لاَ یَقُوْلاَنِّ لاَ یَقُوْلُنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لاَ یَقُوْلَنْ لاَ یَقُوْلُنْ لاَ تَقُوْلَنْ، در قُوْلَنَّ وَلِیَقُوْلَنَّ وَلاَ یَقُوْلَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقائے ساکنین نماند، ماضی مجہول: قِیْلَ قِیْلاَ قِیْلُوْا تا آخر، قِیْلَ در اصل قُوِلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلبِ حرکتِ قاف قِوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلْنَ تا آخر بالتقائے ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم ومجہول امر یکے شد اصل قُلْنَ معلوم قَوُلْنَ ست، واصل قُلْنَ مجہول قُوِلْنَ، واصل قُلْنَ امر أُقْوُلْنَ، مستقبل مجہول: یُقَالُ یُقَالاَنِ یُقَالُوْنَ تا آخر، یُقَالُ در اصل یُقْوَلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکتِ واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبلِ وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند یُقَالُ شد، ہمچنیں در دیگر الفاظ، ودر یُقَلْنَ الف بالتقائے ساکنین بیفتاد، امر غائب مجہول: لِیُقَلْ لِیُقَالاَ لِیُقَالُوْا تا آخر، نہی غائب مجہول لاَ یُقَلْ لاَ یُقَالاَ لاَ یُقَالُوْا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلاَنِ قَائِلُوْنَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چوں واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنیں کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند باوجودے کہ التقائے ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل وقتے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قُوْلاَ کہ موضوع بر حرکت بود اما چوں حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چوں تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر قُوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: قُوْلَنَّ محمول ست بر قُوْلاَ؛ لاشتراکھما في وجوب فتحة ما قبل لخفتھما. (نور محمد مدقق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسے گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوے کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعد از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُوْلٌ مَقُوْلَانِ مَقُوْلُوْنَ تا آخر، مَقُوْلٌ در اصل مَقْوُوْلٌ بود ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُوْلٌ شد، پیش بعضے واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُوْلٌ شد، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد بر وزن مَفُعْلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ یَفْعِلُ. اَلبَیْعُ: فروختن وخریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعَا بَاعُوْا تا آخر، اصل بَاعَ بَیَعَ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، ودر بِعْنَ تا آخر چوں الف بالتقائے ساکنین بیفتاد فتحہ باء را بکسرہ بدل کردند تا دلالت کند براں کہ عین فعل کہ افتادہ است یاء ست نہ واو، مستقبل معلوم: یَبِیْعُ یَبِیْعَانِ یَبِیْعُوْنَ تا آخر، اصل یَبِیْعُ یَبْیِعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، یَبِیْعُ شد، ودر یَبِعْنَ وَتَبِعْنَ یاء بالتقائے ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: بِعْ بِیْعَا بِیْعُوْا تا آخر، واعلال برآں قیاس ست کہ در قُلْ گفتہ شد، بانون ثقیلہ: بِیْعَنَّ بِیْعَانِّ بِیْعُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ: بِیْعَنْ بِیْعُنْ بِیْعِنْ، امر غائب: لِیَبِعْ لِیَبِیْعَا لِیَبِیْعُوْا تا آخر، با ثقیلہ گوئی: لِیَبِیْعَنَّ لِیَبِیْعَانِّ لِیَبِیْعُنَّ تا آخر، با خفیفہ: لِیَبِیْعَنْ لِیَبِیْعُنْ لِیَبِیْعِنْ، نہی: لَا تَبِعْ تا آخر، نون ثقیلہ وخفیفہ براں قیاس کہ گذشت، ماضی مجہول: بِیْعَ بِیْعَا بِیْعُوْا تا آخر، بِیْعَ در اصل بُیِعَ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلبِ حرکت ما قبل بِیْعَ شد، ودر بِعْنَ صورت معلوم ومجہول،

البَیْعُ: صرف صغیر:

بَاعَ یَبِیْعُ بَیْعًا فهُوَ بَائِعٌ وَبُوْیِعَ وَبِیْعَ یُبَاعُ بَیْعًا فذَاكَ مَبِیْعٌ وَمُبَیِّعٌ لَمْ یبِعْ لَمْ یُبَعْ لا یَبِیْعُ لاَ یُبَاعُ الأمر منه بِعْ لِتَبِعْ لِیَبِعْ لِیُبَعْ والنهي عنه لاَ تَبِعْ لاَ تُبَعْ لاَ یَبِعْ لاَ یُبَعْ الظرف منه مَبَاعٌ والآلة منه مِبْیَعٌ وَمِبْیَعَةٌ وَمِبْیَاعٌ والجمع منهما مَبَایِعُ وَمَبَایِیْعُ والتصغیر منهما مُبَیِّعٌ وَمُبَیِّعَةٌ أفعل التفضیل منه أَبْیَعُ والمؤنث منه بُوْعَى والجمع منهما أَبَایِعُ وَبُیَعٌ وَأُبَیِّعٌ وَبُیَیْعَى. اللهم اغفر لكاتبه ولمن سعى فيه ولوالديهم أجمعين.

و امر یکے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم بیَعْنَ واصل مجهول بُیِعْنَ، و اصل امر حاضر اِبْیِعْنَ بود مستقبل مجهول: یُبَاعُ یُبَاعَانِ یُبَاعُوْنَ تاآخر بر قیاس یقال.

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوْا تاآخر، خَافَ دراصل خَوِفَ بود، واو متحرک ماقبل او مفتوح واو را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِفْنَ دراصل خَوِفْنَ بود کسره بر واو ثقیل بود، بماقبل دادند بعد سلبِ حرکتِ ماقبل واو بالتقاۓ ساکنین بیفتاد، خِفْنَ شد، ودرین موضع بیان باب را رعایت کردند که دراصل فَعِلَ بود نه دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُوْنَ تاآخر، ماضی مجهول: خِیْفَ خِیْفَا خِیْفُوْا تاآخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تاآخر امر حاضر: خَفْ خَافَا خَافُوْا تاآخر، نون ثقیله وخفیفه بر قیاس گذشته، واجوف ازین سه باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، واسم مفعول مَبِیْعٌ که دراصل مَبْیُوْعٌ بود، ....

ودرین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِفْنَ واو حذف شد پس انسب آں بود که ضمه دادندے ماقبل او را نه کسره، مصنف رحمه الله جواب داد، وحاصلش اینکه: اگرچه مناسب بواو ضمه بود لیکن التباس می شد بمضموم العین ومعلوم نمی شد که از مکسور العین ست پس رعایت ودلالت باصل باب که بکسر عین ست مقدم داشته انداز رعایت واو، اگر کسے گوید: چرادر قُلْنَ رعایت باب نکردند که بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمه دلالت صریحی نداشت ازاں که احتمال بود که اصلی باشد، فافهم.
یُخَافُ مِنْهُ: درآوردن "منه" دریں جا ودراسم مفعولش اشاره است بآنکه از لازم بے حرف جر مجهول ومفعول نیاید مقدر باشد خواه مظهر. خَفْ: دراصل اِخْوَفْ بود واو متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بماقبل دادند واو راالف کردند اجتماع ساکنین شد در الف وفاء الف راحذف کردند، وهمزه راازجهت استغناء نیز حذف بردند.
واجوف ازین: اما طَالَ یَطُوْلُ پس نزد بعضے از نَصَرَ ست ونزد زمخشری از شَرُفَ آمده، وخلیل گوید: که مشترک ست در فَعُلَ بضم العین وفَعَلَ بفتح العین، ولهذا یجيء النعت طائل وطویل.

ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوْعٌ شد، بعدہ واو را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِیْعٌ شد بر وزن مَفِعْلٌ، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد مَبُیْعٌ شد بر وزن مَفُعْلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِیْعٌ شد بر وزن مَفِعْلٌ، اسم فاعل از خاف خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوْفٌ مِنْہُ کہ دراصل مَخْوُوْفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُوْلٌ گفتہ شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعُلُ الدُّعَاءُ وَالدَّعْوَۃُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوَا	دَعَوْا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتِ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، واصل دَعَوْا دَعَوُوْا بود واو بالف مبدل شد، والف بالتقائے ساکنین افتاد دَعَوْا شد بر وزن فَعَوْا، واصل ....

ضمہ بر یاء: نزد اہل حجاز ایں تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبْیُوْعٌ است باثبات یاء وحذف واو وایں قیاس مطرد است نزد ایشاں کہ واو را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، ومی گویند: مَقُوْلٌ، ویاء را سلامت دارند ومی گویند: مَبِیْعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُوْ دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُوَيْعٍ وَدُعِيَ يُدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدَيْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يُدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِيَ لاَ يَدْعُوْ لاَ يُدْعَى لَنْ يَّدْعُوَ لَنْ يُّدْعَى الأمر منه اُدْعُ لِتُدْعَ لِيَدْعُ لِيُدْعَ والنهي عنه لاَ تَدْعُ لاَ تُدْعَ لاَ يَدْعُ لاَ يُدْعَ الظرف منه مَدْعًى والآلة منه مِدْعًى مِدْعَاةٌ وَمِدْعَاءٌ والجمع منهما مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ والتصغير منهما مُدَيْعٍ وَمُدَيْعِيٌّ أفعل التفضيل منه أَدْعَى والمؤنث منه دُعْوَى الجمع منهما أَدَاعٍ وَدُعًى والتصغير منهما أُدَيْعَى وَدُعَيْوَى.

مبدل شد: اگر کسے گوید: چرا لام فعل را از جہت التقائے ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا یحذف.

دَعَتْ دعوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد. بر وزن فعَتْ والف در دَعَتَا افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیراکہ حرکتِ تاء اصلی نیست کہ در واحد ساکن بودہ است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست. بر وزن فعَلْنَ و ہمچنیں باقی الفاظ تا آخر. بر اصل خود اند، مستقبل معلوم: یَدْعُوْ یَدْعُوَانِ یَدْعُوْنَ تا آخر، اصل یَدْعُوْ یَدْعُوُ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد یَدْعُوْ شد، و ہمچنیں ست حالِ تَدْعُوْ أَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَیَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَیَدْعُوْنَ جمع مذکر اصلش یَدْعُوُوْنَ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد واو کہ لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد یَدْعُوْنَ شد. بر وزن یَفْعُوْنَ، ویَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن یَفْعُلْنَ وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِیْنَ در اصل تَدْعُوِیْنَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِیْنَ شد. بر وزن تَفْعِیْنَ چوں حرف ناصبہ در آید گوئی: لَنْ یَّدْعُوَ لَنْ یَّدْعُوَا لَنْ یَّدْعُوْا تا آخر، ونونہائیکہ عوضِ رفع اند از ہفت لفظ ساقط شوند، بنصبے، ونون ضمیر بر حال خود باشد، واگر جازمہ در آید گوئی: لَمْ یَدْعُ لَمْ تَدْعُ لَمْ أَدْعُ لَمْ نَدْعُ، واو بجزمے افتاد، ونونہائیکہ عوضِ رفع اند نیز بیفتند، ونون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

اُدْعُ	اُدْعُوَا	اُدْعُوْا	اُدْعِيْ	اُدْعُوَا	اُدْعُوْنَ

لَنْ یَّدْعُوْ: بدانکہ حرف "لَنْ" نزد جمہور نحات وسیبویہ بسیط یعنی غیر مرکب است. بخلاف خلیل وکسائی کہ مرکب از "لا" و "إن" گویند، ونزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض کہ ایں حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، وازینجا است کہ باسین وسوف جمع نشوند، و ہمچنیں ست باقی نواصب در اکثر، وآں پیوستہ بمعمول شود متصل باشد. بخلاف کسائی وفراء کہ فصل اں را بہ قسم وبہ معمول معمولش ہم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللهِ أُكْرِمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أُكْرِمَ، فافهم.

واو بوقفے افتاد و نونہائے عوضی بیفتادند بوقفے چنانکہ بجزمے بانون ثقیلہ: یعنی امر بانون ثقیلہ

اُدْعُوَنَّ	اُدْعُوَانِّ	اُدْعُنَّ	اُدْعِنَّ	اُدْعُوَانِّ	اُدْعُوْنَانِّ

بانون خفیفہ: اُدْعُوَنْ اُدْعُنْ اُدْعِنْ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَا دُعُوْا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعِوَ بود، بواو بسبب کسرہ ما قبل یا شد، واصل دُعُوْا دُعِوُوْا بود، واو متحرک ما قبل او مکسور آں واو را بیاء بدل کردند دُعِيُوْا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکتِ ما قبل، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوْا شد، مستقبل مجہول: يُدْعَى يُدْعَيَانِ يُدْعَوْنَ تا آخر، يُدْعَى در اصل يُدْعَوُ بود، واو واقع شد در چہارم جا، حرکتِ ما قبل او مخالف بود، واو را بیاء بدل کردند يُدْعَى شد، باز یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود. بریں قیاس ست تُدْعَى و اُدْعَى و نُدْعَى، ودر يُدْعَيَانِ و تُدْعَيَانِ واو را بیاء بدل کردند، ودر يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ و تُدْعَيْنَ واو یاء شد و یاء الف، والف بالتقائے ساکنین بیفتاد، ودر يُدْعَيْنَ و تُدْعَيْنَ جمع مؤنث واو را بیاء بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُوْنَ	دَاعِيَةٌ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٌ

اُدْعِنَّ: در اصل اُدْعُوَنَّ بود واو را بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجہت آنکہ چوں ضمہ دال بود بر واو حاجتش نماند حذف کردند، ہمچنیں یائے اُدْعِنَّ. بسبب کسرہ: ہر واو کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتد آنرا بیاء بدل کنند.

چہارم جا: اگر گوئی: در صورت وقوع واو برابع و تخالف حرکت ما قبل چرا واو را بیاء بدل می کنند؟ گویم: از بہر تخفیف چہ کلمہ باعتبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی: واو در مَدْعُوٌّ وَعَدُوٌّ در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل مختص ست نہ عام مر اسم و فعل را، كذا ذكر العلامة التفتازاني ، اگر گوئی: واو در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: تعلیل لام کلمہ چوں مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے توالی اعلالین لازم می آمد، ولہٰذا در طَوَى وقَوِيَ واو سلامت داشتہ اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک: اگر گوئی: چرا واو را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب: رعاية لكلا القانونين، یا آنکہ قاعدہ کتابت آں بیاء نیز ازاں بر می آمد چہ اگر بالف اوّلاً بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ دراصل دَاعِوٌ بود، واو در چہارم جا افتاد وما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، وضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، وچوں الف ولام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِيْ، ودر دَاعِيَانِ واو یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعِوُوْنَ بود، واو یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلبِ حرکتِ ما قبل، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فَاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَّانِ مَدْعُوُّوْنَ إلخ، مَدْعُوٌّ دراصل مَدْعُوْوٌ بود، واو اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ یَفْعِلُ الرَّمْيُ: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمٰی رَمَیَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَیْنَ تا آخر، ماضی مجہول: رُمِيَ رُمِیَا رُمُوْا تا آخر، مستقبل معلوم: یَرْمِيْ یَرْمِیَانِ یَرْمُوْنَ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ وجمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلْنَ، وواحد دراصل تَرْمِیِیْنَ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعل ست بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَرْمِیْنَ شد بر وزن تَفْعِیْنَ چوں ناصبہ درآید گوئی: لَنْ یَّرْمِيَ، وچوں

بالتقائے ساکنین: یعنی تنوین ویاء اگر کسے گوید: چرا تنوین را بالتقائے ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متمکن ست والعلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، وآں سہ چیز ست اضافت والف لام ونون تثنیہ وجمع، یا گویم: تنوین حرف صحیح ست ویاء حرف علت، وحرف علت لائق بحذف ست نہ حرف صحیح، ویا گویم: تنوین خفیف ست ویاء ثقیل وخفت مطلوب ست در کلام، وایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، وترامی رسد کہ گوئی: واو در طرف بعد کسرہ افتاد آں واو را یاء کردند ویاء را بالتقائے ساکنین حذف کردند، داعٍ شد.

رَمٰی: صرف صغیر:

رَمٰی یَرْمِيْ رَمْیًا فَهُوَ رَامٍ وَرُوَیْمٍ وَرُمِيَ یُرْمٰی رَمْیًا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَمُرَیْمِيٌّ لَمْ یَرْمِ لَمْ یُرْمَ مَا رَمٰی مَا رُمِيَ لَا یَرْمِيْ لَا یُرْمٰی لَنْ یَّرْمِيَ لَنْ یُّرْمٰی الأمر منه اِرْمِ لِتُرْمَ لِیَرْمِ لِیُرْمٰی والنهي عنه لَا تَرْمِ لَا تُرْمَ لَا یَرْمِ لَا یُرْمَ الظرف منه مَرْمٰی والآلة منه مِرْمٰی وَمِرْمَاةٌ وَمِرْمَاءٌ والتصغیر منهما مُرَیْمٰی وَمُرَیْمَاةٌ وَمُرَیْمِيٌّ والجمع منهما مَرَامٍ وَمَرَامِيٌّ أفعل التفضیل منه أَرْمٰی والمؤنث منه رُمْیَا والجمع منهما أَرَامٍ وَرُمًّی والتصغیر منهما أُرَیْمٰی وَرُمَیَّا.

جازمہ درآید گوئی: لَمْ یَرْمِ یا بجزمے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

اِرْمِ	اِرْمِیَا	اِرْمُوْا	اِرْمِيْ	اِرْمِیَا	اِرْمِیْنَ

بانون ثقیلہ اِرْمِیَنَّ تا آخر بانون خفیفہ اِرْمِیَنْ اِرْمُنْ اِرْمِنْ، مستقبل مجہول یُرْمٰی یُرْمَیَانِ یُرْمَوْنَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامٍ	رَامِیَانِ	رَامُوْنَ	رَامِیَةٌ	رَامِیَتَانِ	رَامِیَاتٌ

اسم مفعول: مَرْمِيٌّ مَرْمِیَّانِ مَرْمِیُّوْنَ تا آخر، مَرْمِيٌّ در اصل مَرْمُوْيٌ بود بروزن مَفْعُوْلٌ، واو و یاء دریک کلمہ جمع شدند، وسابق ساکن بود واو را یاء کردند و یاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرْمِيٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الرَّضْيُ وَالرِّضْوَانُ: خشنود شدن وپسندیدن، ماضی معلوم: رَضِيَ رَضِیَا رَضُوْا تا آخر، اصل رَضِيَ رَضِوَ بود، واو بود در طرف وما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِيَ شد، و رَضُوْا در اصل رَضِوُوْا بود واو برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوْا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوْا شد بروزن فَعُوْا، ماضی مجہول: رُضِيَ رُضِیَا رُضُوْا بر قیاس رُمِيَ تا آخر، مستقبل معلوم: یَرْضٰی یَرْضَیَانِ یَرْضَوْنَ تا آخر واو را یاء کردند و یاء را الف واحد مخاطبہ وجمع مخاطبات اینجا در صورت موافق اند، ودر تقدیر مخالف اصل تَرْضَیْنَ واحد مؤنث تَرْضَیِیْنَ بر

رَضُوْا: صرف صغیر ازیں باب ناقص بر قیاس دَعَا یَدْعُوْا ست. یَرْضٰی: یَرْضٰی در اصل یَرْضَوُ بود واو در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، وحرکتِ ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقتند یاء متحرک ماقبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یَرْضٰی شد ہمچو یَدْعٰی.

تَرْضَیِیْنَ: در اصل تَرْضَوِیْنَ بود واو واقع شد در رابع، وحرکتِ ماقبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ماقبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف ویائے ضمیر الف را حذف کردند تَرْضَیْنَ شد.

وزن تَفْعَلِيْنَ بود، وتَرْضَيْنَ جمع مؤنث بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، **مستقبل مجہول:** يُرْضَى تا آخر، ناقص یائی (ای در یرضی) نیز ازیں باب اَلْخَشْيَةُ: ترسیدن، **ماضی معلوم:** خَشِيَ خَشِيَا **خَشُوْا** تا آخر، **مستقبل معلوم:** يَخْشَى يَخْشَيَانِ **يَخْشَوْنَ** ہمچو يَرْضَى، **ناقص واوی از باب فَعُلَ يَفْعُلُ** اَلرِّخْوَةُ : سست شدن، **ماضی معلوم:** رَخُوَ رَخُوَا رَخُوْا، رَخُوْا در اصل **رَخُوُوْا** بود، **ماضی مجہول:** رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ **مستقبل معلوم:** يَرْخُوْ يَرْخُوَانِ يَرْخُوْنَ تا آخر، **مستقبل مجہول:** يُرْخَى ہمچو يُدْعَى، **ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ** اَلرَّعْيُ وَالرِّعَايَةُ: **چرانیدن ونگاہ داشتن، ماضی معلوم:** رَعَى رَعَيَا رَعَوْا تا آخر، **مستقبل معروف:** يَرْعَى يَرْعَيَانِ يَرْعَوْنَ تا آخر، **امر حاضر:** **اِرْضَ** اِرْضَيَا اِرْضَوْا **تا آخر، بانون ثقیلہ:** اِرْضَيَنَّ اِرْضَيَانِّ **اِرْضَوُنَّ** اِرْضَيِنَّ اِرْضَيَانِّ اِرْضَيْنَانِّ **بانون خفیفہ:** اِرْضَيَنْ اِرْضَوُنْ اِرْضَيِنْ **وہم بریں قیاس:**

اِخْشَ	اِخْشَيَا	اِخْشَوْا	اِخْشَيْ	اِخْشَيَا	اِخْشَيْنَ
و اِرْعَ	اِرْعَيَا	اِرْعَوْا	اِرْعَيْ	اِرْعَيَا	اِرْعَيْنَ

خَشُوْا: در اصل خَشِيُوْا بود ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلبِ حرکتِ ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوْا شد. معلوم: صرف صغیر ایں ابواب ناقص یائی ہمچو رَمَى يَرْمِيْ، وناقص واوی ہمچو دَعَا يَدْعُوْ است. (مولوی انور علی) يَخْشَوْنَ: در اصل يَخْشَيُوْنَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میانِ الف وواو، الف را حذف کردند يخشون شد.

رَخُوُوْا: ضمہ بر واو دشوار داشتہ ساکن کردند وباجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُوْا شد. اِرْضَ: اِرْضَ در اصل اِرْضَوا بود، واو در رابع افتاد وحرکتِ ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجزمے ساقط کردند، اِرْضَ شد.

اِرْضَوُنَّ: در اصل اِرْضَوُوْنَّ بود، واو را بیاء بدل کردند، ویاء را بانفتاح ما قبل بالف والف را باجتماع ساکنین حذف نمودند اِرْضَوُنَّ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر ونون تاکید، واو را حرکت ضمہ دادند ازانکہ ضمہ اصل ست در تحریک واو، چنانکہ کسرہ در یاء وایں ہر دو بعد فتحہ ثقیل نیست، اِرْضَوُنَّ شد، وہمچنیں ست اِرْضَيِنَّ صیغہ واحد مؤنث.

امر از تَرْخُوْا:

اُرْخُ	اُرْخُوَا	اُرْخُوْا	اُرْخِيْ	اُرْخُوَا	اُرْخِيْنَ

ہمچو اُدْعُ، **اسم فاعل:** رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاعٍ وَرَاخٍ بر قیاس دَاعٍ ورَامٍ، **اسم مفعول:** مَرْضِيٌّ وَمَخْشِيٌّ وَمَرْعِيٌّ وَمَرْخُوٌّ بر قیاس مَرْمِيٌّ ومَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعِلَ یَفْعِلُ نیامدہ است۔ ای حسب یحسب

فصل

لفیف مفروق از سہ باب آید، اول: از باب فَعَلَ یَفْعِلُ چوں: اَلْوِقَايَةُ: نگاہ داشتن، **ماضی معلوم:** وَقَى وَقَيَا وَقَوْا إلخ بر قیاس رَمَی، **مستقبل معلوم:** يَقِيْ يَقِيَانِ يَقُوْنَ تا آخر، يَقِيْ دراصل يَوْقِيُ

رَاضٍ: یعنی رَاضٍ ورَاخٍ ہمچو دَاعٍ دراصل رَاضِوٌ وَرَاخِوٌ وَدَاعِوٌ بود، واو در رابع افتاد، وحرکتِ ماقبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را باجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاخٍ وَدَاعٍ شد۔ وَخَاشٍ: یعنی خَاشٍ وَرَاعٍ ہمچو رَامٍ دراصل خَاشِيٌ ورَاعِيٌ بود، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ، ساکن کردند، ویاء را باجتماع ساکنین حذف نمودند۔

مَرْضِيٌّ: مَرْضِيٌّ دراصل مَرْضُوْوٌ بود، واو را، رعايةً للباب، بیاء بدل کردند، مَرْضُوْيٌ شد، بعدہ واو ویاء یکجا بہم آمدند، واول آنہا ساکن بود، واو را یاء کردند، ویاء را در یاء ادغام نمودند، وضمہ ضاد را بکسرہ بدل کردند برائے مناسبت یاء، مَرْضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعدہ مطردہ را ترک کردہ بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، وبراہ شذوذ رفتند؟ گویم: کہ چوں واو در جمیع تصاریف این باب مثل ماضی ومضارع ومعروف ومجہول واسم فاعل بیاء بدل کردہ بودند، سزاوار آن شد کہ در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، وفاضل برجندی گفتہ: کہ ہر ناقص واوی کہ بر وزن فَعِلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز ست کہ ادغام کنند، ومَرْضُوٌّ گویند: وجائز ست کہ بیاء بدل کنند ومَرْضِيٌّ گویند، واین افصح واشہر ست۔

وَقَى: صرف صغیر:

> وَقَى يَقِي وِقَيًا فَهُوَ وَاقٍ وَأُوِيقَ ووقي يوقى وقيا فذاك موقي ومويقي لم يق لم يوق ما وقى ما وقي لا يقي لا يوقى لن يقي لن يوقى الأمر منه ق لتوق ليق ليوق والنهي عنه لا تق الظرف منه موق والآلة منه ميقى وميقاة وميقاء والجمع منهما مواق ومواقي والتصغير منهما مويق ومويقاة ومويقي أفعل التفضيل منه أوقى والمؤنث منه وقيا والجمع منهما أواق ووقي والتصغير منهما أويقى ووقيا.

وصرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید۔

بود، واو افتاد چنانچه در یَعِدُ، وضمہ یاء افتاد چنانکہ در یَرْمِيْ، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، وحکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبہ گوئی: لَنْ یَّقِيَ إلخ، وباجازمہ گوئی: لَمْ یَقِ لَمْ یَقِیَا لَمْ یَقُوْا تاآخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِیَانِ وَاقُوْنَ تاآخر، اسم مفعول: مَوْقِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

قِیْنَ	قِیَا	قِيْ	قُوْا	قِیَا	قِ

بانون ثقیلہ:

قِیْنَانِّ	قِیَانِّ	قِنَّ	قُنَّ	قِیَانِّ	قِیَنَّ

بانون خفیفہ:

قِنْ	قُنْ	قِیَنْ

باب دوم: فَعِلَ یَفْعَلُ الوَجْيُ: سودہ شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِیَا وَجُوْا بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: یَوْجَی چوں یَرْضَی، امر حاضر: اِیْجَ اِیْجَیَا اِیْجَوْا تاآخر بر قیاس اِرْضَ، بانون ثقیلہ: اِیْجَیَنَّ بر قیاس اِرْضَیَنَّ، بانون خفیفہ: اِیْجَیَنْ اِیْجَوُنْ اِیْجَیِنْ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ یَفْعِلُ الْوَلْيُ: نزدیک شدن، ....

قِ: "قِ" در اصل اِوْقِيْ بود واو را بموافقت مضارع حذف کردند، وآخر را بامر ساکن کردند، علامتِ سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، ہمزہ کہ بسبب تعذر ابتداء بساکن آوردہ بودند چوں آن تعذر بر طرف شد ہمزہ را حذف کردند "قِ" شد، وترا رسد کہ از تَقِيْ بنا کنی، تاء را حذف کنی ویاء را بوقفے ساقط نمائی "قِ" ماند.

قُوْا: از تَقُوْنَ بنا کردند تاعلامت مضارع را حذف کردند وآخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوْا شد. وَجُوْا: در اصل وَجِیُوْا بود ضمہ بر یاء دشوار داشتہ نقل کردہ ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل ویاء را باجتماع ساکنین حذف کردند وَجُوْا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَ وَلِيَا وَلُوْا چوں رَضِيَ، **مستقبل معلوم:** يَلِيْ يَلِيَانِ يَلُوْنَ چوں يَقِيْ.

لفیف مقرون از دو باب آید اول: از باب فَعَلَ يَفْعِلُ چوں الطَّيُّ: پیچیدن، **ماضی معلوم:** طَوَى طَوَيَا طَوَوْا بر قیاس رَمَی، **مستقبل معلوم:** يَطْوِيْ يَطْوِيَانِ يَطْوُوْنَ چوں يَرْمِيْ، **امر حاضر:** اِطْوِ اِطْوِيَا اِطْوُوْا چوں اِرْمِ اِرْمِيَا اِرْمُوْا، **اسم فاعل:** طَاوٍ طَاوِيَانِ إلخ چوں رَامٍ، **اسم مفعول:** مَطْوِيٌّ مَطْوِيَّانِ مَطْوِيُّوْنَ تا آخر.

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ چوں الطَّيُّ: گرسنہ شدن، **ماضی معلوم:** طَوِيَ طَوِيَا طَوُوْا تا آخر، **مستقبل معلوم:** يَطْوَى يَطْوَيَانِ يَطْوُوْنَ تا آخر، **امر حاضر:** اِطْوَ چوں اِرْضَ، **اسم فاعل:** طَاوٍ چوں رَاضٍ، **اسم مفعول:** مَطْوِيٌّ تا آخر. **مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الأَمْرُ:** فرمودن، **ماضی:** أَمَرَ أَمَرَا أَمَرُوْا تا آخر، **مستقبل:** يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُوْنَ تا آخر، چنانچہ در **صحیح** دانستہ شد، **امر حاضر:** أُوْمُرْ أُوْمُرَا أُوْمُرُوْا تا آخر، اصل أُوْمُرْ أُءْمُرْ بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول **مضموم ثانی ساکن**،

الطَّيُّ: طَيٌّ دراصل طَوْيٌ بود واو و یا در یک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود واو را یاء کردہ در یاء ادغام کردند طَيٌّ شد.

طَوَى: دراصل طَوَيَ بود یاء متحرک ماقبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طوی شد، ودر واو کہ عین کلمہ است این تعلیل نکردند ازانکہ اجتماع تعلیلین دریک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد.

طَوِيَ: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِيْ طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطُوِيَ يُطْوَى طَيًّا فَذَاكَ مَطْوِيٌّ وَمُطَيٌّ مَا طَوَى مَا طُوِيَ لَمْ يَطْوِ لَمْ يُطْوَ لاَ يَطْوِيْ لاَ يُطْوَى لَن يَّطْوِيَ لَن يُّطْوَى الأمر منه اِطْوِ لِتُطْوَ لِيَطْوِ لِيُطْوَ والنهي عنه لاَ تَطْوِ لاَ تُطْوَ لاَ يَطْوِ لاَ يُطْوَ الظرف منه مَطْوًى وَمِطْوَاءَ والتصغير منهما مُطَيٌّ وَمُطَيَّةٌ والجمع منهما مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أفعل التفضيل منه أَطْوَى والمؤنث منه طُيَا التصغير منهما أُطَيٌّ وطِيَّا والجمع منهما أَطَاوٍ وَطُوًى.

مستقبل معلوم: ودر بعض نسخ بجائے ایں تصریف قوي يقوى یافتہ می شود فرق این قدر ست کہ طوي يطوي ناقص یائی ورضي يرضى ناقص واوی بقاعدہ رضي يرضى واوش یاء شد. صحیح: مراد بصحیح دریخا مہموز ست فقط بے قران حرف علت.

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر أَدَبَ يَأْدِبُ گوئی: إِيْدِبْ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: آمَنَ در اصل أَأْمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکتِ ما قبل الف شد.

مہموز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَأَرَ يَزْئِرُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہموز اللام صحیح القَرْءُ: خواندن قَرَأَ يَقْرَءُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ. مہموز اللام واجوف یائی الْمَجِيْءُ: آمدن جَاءَ يَجِيْءُ مَجِيْئًا فَهُوَ جَاءٍ وَجِيْءَ يُجَاءُ مَجِيْئًا فَهُوَ مَجِيْءٌ الأمر جِئْ والنهي لاَ تَجِيْءْ.

مہموز الفاء وناقص الأَتْيُ والإتْيَانُ: آمدن أَتَى يَأْتِيْ چوں: رَمَى يَرْمِيْ، ودر امر گوئی: إِيْتِ ہمزہ یاء شد. مہموز العین ومثال الْوَأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَ يَئِدُ چوں: وَعَدَ يَعِدُ.

مہموز العین ولفیف مقرون الْوَأْيُ: وعدہ کردن وَأَى يَئِيْ چوں: وَقَى يَقِيْ. مہموز الفاء ولفیف مقرون الأُوِيْ: جائے گرفتن أَوَى يَأْوِيْ چوں: طَوَى يَطْوِيْ.

مہموز الفاء ومضاعف الإِمَامَةُ پیشوائی کردن أَمَّ يَؤُمُّ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہموز ہر باب بر قیاس آن باب بود.

جَاءٍ: جاءٍ در اصل جَاءِيٌ بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را بہمزہ بدل کردند جَاءِءٌ شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے ازانہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جَايِءٌ شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد درمیان یاء وتنوین، یاء را حذف کردند جَاءٍ شد، واین نزد سیبویہ است، واما نزد خلیل اصل جاءٍ جَايِءٌ بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جَاءِيٌ شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقائے ساکنین حذف نمودند.

مَجِيْءٌ: مَجِيْءٌ دراصل مَجْيُوْءٌ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد درمیان یاء وواو، واو را بر مذہبے حذف کردند وبر مذہبے یاء مَجِيْءٌ شد بر قیاس مَبِيْعٌ. الأُوِيْ: بضم اول وکسر ثانی.

المضاعف: اَلْمَدُّ: کشیدن، ماضی معلوم: مَدَّ مَدَّا مَدُّوْا تا آخر، مَدَّ در اصل مَدَدَ بود، چوں اجتماع دو حرف از یک جنس ثقیل بود، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند، مَدَّ شد ودر مَدَدْنَ تا آخر چوں دال دوم ساکن لازم بود، ادغام ممکن نشد ازین جہت بر حال خود ماند، **مستقبل معلوم:** یَمُدُّ یَمُدَّانِ یَمُدُّوْنَ تا آخر، یَمُدُّ در اصل یَمْدُدُ بود، حرکت دال اول را نقل کردہ بما قبل دادند، اول را در دوم ادغام کردند یَمُدُّ شد، ودر یَمْدُدْنَ ادغام ممکن نبود، چنانکہ در مَدَدْنَ، ماضی مجہول: مُدَّ مُدَّا مُدُّوْا تا آخر، **مستقبل مجہول:** یُمَدُّ یُمَدَّانِ یُمَدُّوْنَ تا آخر، امر حاضر در مفرد مذکر چہار وجہ جائز ست، **مُدَّ** مُدُّ مُدِّ اُمْدُدْ، ودر باقی الفاظ یک وجہ مُدَّا مُدُّوْا مُدِّيْ اُمْدُدْنَ ودر مفرد امر غائب خواہ مذکر خواہ مؤنث نیز چہار وجہ ست، لِیَمُدَّ لِیَمُدُّ لِیَمُدِّ لِیَمْدُدْ، وبرین قیاس ست حال نہی لاَ تَمُدَّ لاَ تَمُدُّ لاَ تَمُدِّ لاَ تَمْدُدْ، وحال جحد نیز لَمْ یَمُدَّ لَمْ یَمُدُّ لَمْ یَمُدِّ لَمْ یَمْدُدْ، **ومضاعف** ....

المد: صرف صغیر:

مَدَّ يَمُدُّ مَدًّا فَهُوَ مَادٌّ وَمُوَيْدِدٌ وَمُدَّ يُمَدُّ مَدًّا فَذَاكَ مَمْدُوْدٌ وَمُمَيْدِيْدٌ مَا مَدَّ مَا مُدَّ لَمْ يَمُدَّ لَمْ يَمُدُّ لَمْ يَمُدِّ لَمْ يَمْدُدْ لَمْ يُمَدَّ لم يُمَدُّ لَمْ يُمَدِّ لَمْ يُمْدَدْ لاَ يَمُدُّ لاَ يُمَدُّ لَن يَّمُدَّ لَن يُّمَدَّ الأمر منه مُدَّ مُدُّ مُدِّ اُمْدُدْ لِتُمَدَّ لِتُمَدُّ لِتُمَدِّ لِتُمْدَدْ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ لِيَمُدِّ لِيَمْدُدْ لِيُمَدَّ لِيُمَدُّ لِيُمَدِّ لِيُمْدَدْ والنهي عنه لاَ تَمُدَّ لاَ تَمُدُّ لاَ تَمُدِّ لاَتَمْدُدْ لاَ تُمَدَّ لاَ تُمَدُّ لاَ تُمَدِّ لاَ تُمْدَدْ لاَ يَمُدَّ لاَ يَمُدُّ لاَ يَمُدِّ لاَ يَمْدُدْ لاَ يُمَدَّ لاَ يُمَدُّ لاَ يَمْدُدْ الظرف منه مَمَدٌّ والآلة منه مِمَدٌّ وَمِمَدَّةٌ وَمِمْدَاةٌ والتصغير منهما مُمَيِّدٌ وَمُمَيِّدَةٌ وَمُمَيْدِيْدٌ والجمع منهما مَمَادٌّ وَمَمَادِيْدُ أفعل التفضيل منه أَمَدُّ والمؤنث منه مُدَّى والتصغير منهما أَمَيِّدُ وَمُدَيْدَى والجمع أَمَادُّ وَمُدٌّ.

اول را ساکن: برائے آنکہ از شرائط ادغام است کہ ثانی متحرک باشد، واگر ساکن بود وسکونش عارضی بودہ باشد، واگر سکونش لازم بود ادغام ممتنع شود. (مولوی انور علی)

مد: مُدَّ در اصل اُمْدُدْ بود، دو حرف یک جنس در یکجا بہم آمدند وما قبل آنہا حرف صحیح ساکن حرکت اولی نقل کردہ بما قبل دادند، ہمزہ را از جہت استغناء حذف کردند، وچوں سکون ثانی عارضی بود ثانی را حرکت فتحہ دادند ازانکہ اخف الحرکات ست مُدَّ شد وترا رسد کہ ضمہ دہی برائے مناسبت عین، ومُدُّ خوانی، ونیز میرسد کہ فک ادغام کنی واُمْدُدْ خوانی. (مولوی انور علی)

از سہ باب اصول آمدہ است، اول فَعَلَ یَفْعُلُ، چنانکہ گذشت، دوم فَعِلَ یَفْعَلُ چوں: بَرَّ یَبَرُّ بَرًّا فَهُوَ بَارٌّ الأمر بَرَّ بَرِّ اِبْرِرْ.

سوم فَعَلَ یَفْعِلُ چوں: فَرَّ یَفِرُّ، ودر امر واخوات وے ازیں دو باب سہ وجہ جائز ست؛ زیراکہ ضمہ از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیلہ: مُدَّنَّ مُدَّانِّ مُدُّنَّ مُدِّنَّ مُدَّانِّ اُمْدُدْنَانِّ، بانون خفیفہ مُدَّنْ مُدُّنْ مُدِّنْ، اسم فاعل مَادٌّ مَادَّانِ مَادُّوْنَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ، اسم مفعول مَمْدُوْدٌ مَمْدُوْدَانِ مَمْدُوْدُوْنَ تاآخر.

فصل

بدانکہ مصدر میمی واسم مکان وزمان در فعل ثلاثی مجرد از یَفْعَلُ مَفْعَلٌ آید چوں: مَشْرَبٌ یعنی آشامیدن، وزمان آشامیدن ومکان آشامیدن، واز یَفْعُلُ نیز ہمچنیں آید چوں: مَقْتَلٌ ودر چند کلمہ اسم زمان ومکان بر وزن مَفْعِلٌ ست چوں: مَطْلِعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرِقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرِزٌ، ودریں جا ہمہ فتح جائز بود، واز یَفْعِلُ مصدر میمی مَفْعَلٌ آید، واسم زمان ومکان مَفْعِلٌ آید چوں: مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ، واز ناقص ولفیف مطلقا ہمہ مَفْعَلٌ آید، واز مثال مطلقا ہمہ مَفْعِلٌ چوں مَوْعِدٌ، وہرچہ نہ چنیں بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: ومَنْخِرٌ ومَوْفِقٌ ومَسْكِنٌ نیز ازاں ست کہ فتح وکسرہ ہر دو جائز است ومصنف ؒ ذکر آں نکردہ. **مطلقا:** یعنی خواہ از یَفْعِلُ بکسر العین باشد یانہ، وخواہ لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی)

واز مثال: شعر:

ظرف یَفْعِلُ مَفْعِلُ است الا ز ناقص اي کمال غیر یَفْعِلُ مَفْعَلُ آید دائما الا مثال

شاذ باشد: چوں مَظِنَّة بکسر ظای معجمہ از نَصَرَ واما مَحْبَرَةٌ بفتح باء وضم آں صیغہ ظرف بمعنی دوات. ومَقْبَرَةٌ بحرکاتِ ثلاثہ باء، ومَشْرِقٌ مثلثہ از قبیل اسم ظرف نیستند اگرچہ معنی ظرفیت دراں یافتہ می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکہ مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مِخْيَطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وفُعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أُكْلَةٌ، وفُعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں كُنَاسَةٌ وقُلَامَةٌ وقُرَاضَةٌ.

بدانکہ از مزید ثلاثی ورباعی مجرد ومزید فیہ مصدر میمی واسم مکان واسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ ومُدَحْرَجٌ ومُتَدَحْرَجٌ.

فصل

بدانکہ فَعَلَ يَفْعَلُ مشروط ست بآنکہ عین فعل او یا لام فعل او حرفے از حروف حلق باشد، وآن شش حرف ست: همزه وهاء وحا وخاء وعين وغين، ....

مرت بود: بنائے مرت ونوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، وفِعْلَةٌ بالکسر باشد، واگر تاء در آخرش بود ہمچو: نِشْدَةٌ ورَحْمَةٌ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، واز غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَحْرَجَةٌ واِسْتِقَامَةٌ، واگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کردہ شود، چوں اِنْطِلَاقَةٌ وتَدَحْرُجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکہ این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں ایں ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لہٰذا بالکلیہ آنہارا ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح عین ماضی ومضارع کہ اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یک جانب ست بجانب دیگر اشتباہ می شود لہٰذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بآنکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاقی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بناید پس معلوم شد کہ ہرگاہ ماضی ومضارع را بجہت فتح عین لہٰذا خفتے عارض خواہد شد ناگزیر ست در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکہ جائیکہ حرف حلق خواہد بود فتح عینین ہم ضرور خواہد بود، فلهذا أَبَى يَأْبَى را شاذ گفتند؛ لخلوه عن حروف الحلق مع فتح العينين ودَخَلَ يَدْخُلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکہ ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز ست کہ وضو برائے طواف وتلاوت قرآن شریف وامثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

ودر مثال ازین باب چوں: وَضَعَ يَضَعُ، واو در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیراکه در اصل يَوْضِعُ بوده است چنانکه در يَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتحه بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق. بخلاف وَجِلَ يَوْجَلُ که واو باقی ماند بر حالِ خود.

باب إفعال صحیح ماضی: أَكْرَمَ أَكْرَمَا أَكْرَمُوْا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُوْنَ تا آخر، اصل يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بوده است چوں در أُكْرِمُ که در اصل أُأَكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکے را از جهت گرانی انداختند، ودر باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت أُكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، وگویند أَكْرِمْ أَكْرِمَا أَكْرِمُوْا تا آخر، واین همزه قطعی ست چوں بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چوں: فَأَكْرِمْ وثُمَّ أَكْرِمْ ونون ثقیله وخفیفه بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُوْنَ تا آخر، اسم مفعول:

ودر مثال: جواب سوال ست اگر کسے گوید ہرگاہ فَتَحَ يَفْتَحُ بفتح عین باشد واو از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدہم: که یضع را در استعمال بحذف واو یافته اند وحذف واو نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صرفیه فرض کرده اند که اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف واو کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عُمَرُ برائے وقایت قانون نحو کرده اند، ولازم نیست که ایں مراعات در ہر جا مرعی دارند، وامثال یعد نیز مفتوح العین نمایند ازانکه مقام ہر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، وجائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

ہر سخن وقتی وہر نکته مقامے دارد (مولوی انور علی)

يُأَكْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود بزیادت یکے از حروف أتين بر ماضی وے وچوں ماضی أَكْرَمَ باثبات همزه قطعی بود لاجرم در مضارع ثابت خواہد بود بخلاف همزات وصل چوں: يَفْتَعِلُ ويَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

أُكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که ہر جا دو همزه جمع آیند ویکے از آنہا مضموم باشد ثانی را بواو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رفتند وهمزه ثانی را بواو بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مہما امکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، وترخیم ہوید است، وہر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواہد بود، فلہذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُوْنَ تا آخر، غالب در باب إفعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، وشاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، وگاہ باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، وبمعنی کثرت آید چوں: أَثْمَرَ النَّخْلُ، وبمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدتُّ زَيْدًا أَيْ وَجَدْتُّهُ مَحْمُوْدًا، وبمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مثال واوی، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل إِوْعَادٌ بود واو ساکن را برائے کسرہ ماقبل بیاء بدل کردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا أَوْعَدُوْا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوْعِدُ يُوْعِدَانِ يُوْعِدُوْنَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوْا إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یائی الإِيْسَارُ: توانگر شدن، ماضی معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوْا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوْسِرُ يُوْسِرَانِ يُوْسِرُوْنَ تا آخر، ماضی مجهول: أُوْسِرَ أُوْسِرَا أُوْسِرُوْا إلخ مستقبل مجهول يُوْسَرُ يُوْسَرَانِ يُوْسَرُوْنَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرْ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوْا	أَيْسِرِيْ	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانِّ	أَيْسِرُنَّ	أَيْسِرِنَّ	أَيْسِرَانِّ	أَيْسِرْنَانِّ

غالب در باب إفعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، وبیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ نیز از خواص این باب ست چوں: كَبَبْتُهُ فَأَكَبَّ ای بر روافگندم او راپس بر روافتاد.

أَثْمَرَ النَّخْلُ: ودر بعضے نسخ أَثْمَرَ الرَّجُلُ وهو يحتمل بالتاء الفوقانية، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، وبالمثلثة یعنی صاحب فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) يُوْسِرُ: یوسر در اصل يُيْسِرُ بود، یاء ساکن ماقبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند وہمچنیں در أُوْسِرَ ماضی مجهول، مُوْسَرٌ صیغہ اسم فاعل واسم مفعول. أَيْسِرَانِّ: اگر گوئی: کہ در أَيْسِرَانِّ وامثال آن الف بسبب اجتماع ساکنین چرا نیفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، ودوم مدغم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، واین نزد عرب جائز ست، چنانچہ در دَابَّةٌ وَخُوَيْصَةٌ، فافهم.

با نون خفیفہ:

أَيْسِرَنْ	أَيْسِرُنْ	أَيْسِرِنْ

امر غائب: لِيُوْسِرْ لِيُوْسِرَا لِيُوْسِرُوْا تا آخر، نہی غائب: لاَ يُوْسِرْ لاَ يُوْسِرَا لاَ يُوْسِرُوْا تا آخر، اسم فاعل: مُوْسِرٌ مُوْسِرَانِ مُوْسِرُوْنَ تا آخر، اسم مفعول: مُوْسَرٌ مُوْسَرَانِ مُوْسَرُوْنَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: بپای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامَا أَقَامُوْا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقْوَمَ بود، واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واو را نقل کرده بما قبل دادند، واو در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واو را بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقائے ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيْمُ يُقِيْمَانِ يُقِيْمُوْنَ تُقِيْمُ تُقِيْمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيْمُ در اصل يُقْوِمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، وبرائے کسرہ واو بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ و تُقِمْنَ یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، ماضی مجہول: أُقِيْمَ أُقِيْمَا أُقِيْمُوْا تا آخر.

مستقبل مجہول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُوْنَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِيْمَا أَقِيْمُوْا، نون ثقیلہ: أَقِيْمَنَّ أَقِيْمَانِّ أَقِيْمُنَّ أَقِيْمِنَّ أَقِيْمَانِّ أَقِمْنَانِّ، نون خفیفہ: أَقِيْمَنْ أَقِيْمُنْ أَقِيْمِنْ، اسم فاعل: مُقِيْمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيْمٌ مُقْوِمٌ بود بر قیاس يُقِيْمُ، اصل مُقَامٌ مُقْوَمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واو را بالف قلب کردند، ودر يُقَمْنَ و تُقَمْنَ الف بیفتاد، نہی: لاَ تُقِمْ، جحد: لَمْ يُقِمْ، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، نفی: لاَ يُقِيْمُ، استفہام: هَلْ تُقِيْمُ، إِقَامَةٌ در اصل إِقْوَامًا بود بر وزن إِفْعَالاً، فتحہ واو را بما قبل دادند، واو الف شد، وبیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند ....

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقْوِمْ بود واو مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکتِ واو نقل کردہ بما قبل دادند، واو را از جہت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء و میم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةً شد، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن وپرانیدن، أَطَارَ يُطِيْرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيْرٌ، اسم مفعول: مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نہی: لاَ تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِيْ إِرْضَاءً اَلْمُرْضِيْ الْمُرْضَى، امر: اَرْضِ نہی: لاَ تُرْضِ نون ثقیلہ: أَرْضِيَنَّ تا آخر، إِرْضَاءٌ در اصل إِرْضَاوٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائدہ، بدل شد بہ ہمزہ، وہمچنیں ست حال واو و یاء کہ بعد الف زائدہ باشد چوں کِسَاءٌ ورِدَاءٌ کہ در اصل کِسَاوٌ ورِدَايٌ بود، لفیف مفروق، الإِيْجَاءُ: سودہ شدن سم ستور، أَوْجَى يُوْجِيْ إِيْجَاءً فَهُوَ مُوْجٍ، امر: أَوْجِ، نہی: لاَ تُوْجِ، لفیف مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِيْ إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وأُهْوِيَ يُهْوَى إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوًى، امر: أَهْوِ، نہی: لاَ تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبِّ أَحْبِبْ، نہی: لاَ تُحِبَّ لاَ تُحِبِّ لاَ تُحْبِبْ، مہموز

إِقَامَةً شد: [در وقتِ اضافت حذف کنند چوں ﴿وَإِقَامَ الصَّلَاةِ﴾ (الأنبياء:۷۳)] واز مصادر وافعال این باب کہ واو و یاء دران بر اصل ماند، اینست، الإِحْوَاجُ: نیاز مند کردن وگشتن، الإِهْوَاجُ: سبکبار یافتن کسے را وابلہ یافتن، الإِرْوَاحُ: بگردیدن آب وگندہ شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، اَلإِرْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مہتر زادن وسیاہ زادن، الإِحْوَادُ: بجائے مہملہ نیک براندن، الإِعْوَازُ: برہنہ شدن ویک چشم زدن، الإِعْوَارُ: درویش شدن وکردن، الإِحْوَاشُ: صید برانگیختن بر صیاد تا بگیرد، الإِحْوَاسُ: برگ نیاوردن حرما، الإِغْوَاصُ: کار بر خصم دشوار فرا گرفتن وہمچنیں: إِرْوَاضٌ وإِشْوَاكٌ وإِلْوَاكٌ وإِحْوَالٌ وإِخْوَالٌ وإِطْوَالٌ وإِعْوَالٌ وإِقْوَالٌ وإِعْوَاءٌ از واوی، واما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال وپاک آوردن، الإِهْيَاجُ: برانگیختن، الإِكْيَاسُ: زیرک زادن، الإِغْيَامُ الإِعْيَالُ الإِخْيَالُ والإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِلْيَانُ، ومعنی آنہا در لغت معلوم می شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوَ بود واو بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد واو را یاء کردند ویاء را بانفتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضِ: در اصل أَرْضِوْ بود، واو واقع شد در امر کہ مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقفی افتاد، أَرْضِ شد.

كِسَاوٌ: ومثال ناقص یائی مصنف رحمہ اللہ ذکر نکردہ از انست، اَلإِغْنَاءُ: توانگر کردن، اَلإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِيْ إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِیْمَانُ: گرویدن آمَنَ یُؤْمِنُ إِیْمَانًا، دو ہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُوْمِنَ بواو، چنانکہ در ماتقدم معلوم شد، ودر یُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ قلب ہمزہ بواو جائز ست نہ واجب.

واجب: آنکہ مصنف رحمہ اللہ ذکر نکردہ مہموز الفاء واجوف چوں: الإِیَادَةُ: نیرومند گردانیدن مہموز الفاء، وناقص چوں: الإِیْذَاءُ: آزردن کسے را مہموز العین چوں: الإِسْئَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہموز العین ومثال چوں: الإِیْئَازُ: بخشم آوزدن، الإِیْئَاسُ: نومید کردن مہموز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن، مہموز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہموز اللام ومثال چوں: الإِیْمَاءُ: اشارہ کردن، مہموز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمانِ بد بردن بکسی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن وکردن، مہموز الفاء ولفیف مقرون چوں: الإِیْوَاءُ: بہ آبادے بردن کسے را، واللہ اعلم. (مولوی انور علی)

تبصرہ ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مہموز العین وناقص یائی الإِرْءاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن اصل الإِرْءَاءُ الإِرْءَايُ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائدہ ہمزہ شد، واصل الإِرَاءَةُ اَلْإِرَاْأَيُ بود، یاء بقاعدہ مذکور ہمزہ شد، وحرکتِ ہمزہ متحرکہ کہ بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع ست نقل کردہ بما قبل دادند، وہمزہ را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیفگندند، وعوض آن تاء در آخر افزودند الإِرَاءَة شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرَيَا أَرَوْا أَرَتْ أَرَتَا أَرَيْنَ إلخ اصل أَرَى أَرْأَيَ بود، حرکتِ ہمزہ متحرکہ واقعہ بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، وہمزہ را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیفگندند، ویائے لام کلمہ بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گشت، ودر جمع مذکر وغائبہ الف باجتماع ساکنین حقیقۃ، ودر تثنیہ غائبہ بفراہم آمدن، دو ساکن تقدیری بیفتاد، ودر تثنیہ مذکر بسبب لزوم التباس مثنی بواحد، ودر باقی صیغہا بعدم علت قلب یاء الف نگردید.

مضارع معروف: يُرِيْ يُرِيَانِ يُرُوْنَ تُرِيْ تُرِيَانِ يُرِيْنَ إلخ اصل يُرِيْ يُرْإِيُ بر وزن يُكْرِمُ بود، حرکت ہمزہ متحرک کہ بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع ست بما قبل دادند، وہمزہ را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، وضمہ کہ حرکت ثقیل ست از یاء کہ حرف علت ضعیف ست بجہت ثقل حذف ساختند، وہمچنیں در تُرِيْ أُرِيْ نُرِيْ، ودر جمع مذکر ومخاطبہ یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفراہم آمدن، دو ساکن بیفتاد، ودر باقی صیغہا سوائے حذف ہمزہ بقانون مذکور بوجہ عدم علت تغیری نشد.

ماضی مجہول: أُرِيَ أُرِيَا أُرُوْا أُرِيَتْ أُرِيَتَا أُرِيْنَ تا آخر، أُرِيَ در اصل أُرْإِيَ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، وہمچنیں در تمامی صیغہا، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلبِ حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجهول: يُرَى يُرَيَانِ يُرَوْنَ تُرَى تُرَيَانِ يُرَيْنَ إلخ، يُرَى در اصل يُرْأَيُ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد ویاء بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، وہمچنیں در تُرَى أُرَى نُرَى، واز جمع مذکر ومخاطبہ الف باجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، ودر چار تثنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنْ براں، ودر ماقی صیغہا بعدم علت اعلال یا الف نگردید.

نفی بلم معروف ومجهول: لَمْ يُرِ لَمْ يُرِيَا لَمْ يُرُوْا إلخ بکسر را معروف وبفتح آن مجهول، یاء مکسور از معروف والف از مجهول بسبب لم افتاد، وتخفیف ہمزہ واعلال صیغہا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوْا أَرِيْ أَرِيَا أَرِيْنَ، أَرِ در اصل أَرْإِيْ بر وزن أَكْرِمْ بود، ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، وہمچنیں در سائر صیغہا ویاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، واز جمع مذکر ومخاطبہ بعد نقل حرکتش بماقبل بعد سلب حرکت آن باجتماع ساکنین محذوف گشت، ودر تثنیہ ومخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لِتُرَ لِتُرَيَا لِتُرَوْا لِتُرَيْ، لِتُرَ در اصل لِتُرْأَيَ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، والف مبدلہ از یاء بسبب وقف واز جمع ومخاطبہ باجتماع ساکنین، ودر تثنیہ وجمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِيَنَّ أَرِيَانِّ أَرُنَّ أَرِنَّ أَرِيْنَانِّ، در أَرِيَنَّ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آورند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوْا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيْ بنا نمودند، چوں نون ثقیلہ در آمد دو ساکن بہم آمدند واو را بسبب استغناء از ضمہ ویاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، وبسبب فراہم آمدن دو ساکن محذوف ساختند، ودر تثنیہ وجمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ: لِتُرَيَنَّ لِتُرَيَانِّ لِتُرَوُنَّ لِتُرَيِنَّ لِتُرَيْنَانِّ، در لِتُرَيَنَّ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چوں ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہٰذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، ولِتُرَوُنَّ بضم واو جمع مذکر راازلِتُرَوْا ولِتُرَيِنَّ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ راازلِتُرَیْ بنانمودند، چوں نون ثقیلہ آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، ودر ثانی کسرہ، قانون: ہرگاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجہت دلالت ضمہ وکسرہ آن واو ویاء را باجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْجَيْشَ وَقُوْلِي الْحَقَّ، کہ واو ویاء را باجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، واگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او مید ہند چنانکہ دراخْشَوُا اللهَ وَارْضَيِ الرَّسُوْلَ، واو راضمہ ویاء راکسرہ دادہ اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرِيَنْ أَرُنْ أَرِنْ أيضا أَرِيَا أَرُوْا أَرِيْ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، ودر جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد.

تنبیہ: ودیگر اقسام امر ونہی بتمامہ بانون وبے نون را بر ہمیں مذکورات قیاس باید کرد، واستخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانِ مُرُوْنَ مُرِيَةٍ مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٌ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرْإِيٌ بر وزن مُكْرِمٌ بود ہمزہ بقانون مذکور افتاد، وچوں ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء باجتماع ساکنین ساقط گردی، ودر مُرُوْنَ جمع مذکر کہ در اصل مُرْإِيُوْنَ بر وزن مُكْرِمُوْنَ بود چوں ہمزہ بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقائے ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرًی مُرَیَانِ مُرَوْنَ مُرَاۃٌ مُرَیَتَانِ مُرَیَاتٌ، ہمزہ در تمامی این صیغہا بقانون مذکور بیفتاد، ویاء در واحد مذکر وجمع الف شد، والف باجتماع ساکنین ساقط گردید، ودر واحد مؤنث یاء الف شد والف سالم ماند در تثنیہ مذکر وجمع مؤنث بسبب التباس اینہا بواحد خودہا، ودر تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تُرَیَانِ تثنیہ مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مہموز فاء ولفیف مقرون: الإِیْوَاءُ: پناہ وجائی دادن کہ در اصل الإِءْوَايُ بود، دو ہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، ویائے واقعہ بعد الف زائدہ ہمزہ شد.

ماضی معلوم: آوَى آوَیَا آوَوْا آوَتْ آوَتَا آوَیْنَ تا آخر، آوی در اصل أَءْوَيَ بود، دو ہمزہ جمع شدند اول مفتوح وثانی ساکن، ثانی بالف وجوبا منقلب شد، وہمچنیں در باقی کلمات، ویاء بتحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، واز جمع مذکر وواحد وتثنیہ مؤنث الف باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر تثنیہ مذکر بسبب لزوم التباس مثنی بواحد، ودر باقی صیغہا بہ نہ یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: یُؤْوِيْ یُؤْوِیَانِ یُؤْوُوْنَ تُؤْوِيْ تُؤْوِیَانِ یُؤْوِیْنَ إلخ، یُؤْوِيْ در اصل یُؤْوِيُ بہمزہ فاء کلمہ بود ہمزہ منفردہ ساکنہ واقعہ بعد مضموم جوازا واو شد، وہمچنیں در سائر اخواتش وضمہ یاء را بجہت ثقل ساقط کردند، واز جمع مذکر ضمہ، واز مخاطبہ کسرہ از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، ویاء را باجتماع ساکنین بیفگندند، ودرین صیغہا واو در واو ادغام نشد؛ زیرا کہ واو اول بدل ہمزہ آمدہ است.

ماضی مجہول: أُوْوِيْ أُوْوِیَا أُوْوُوْا أُوْوِیَتْ أُوْوِیَتَا أُوْوِیْنَ تا آخر، أُوْوِيْ در اصل أُءْوِيَ بود ہمزہ ثانیہ ساکنہ واقعہ بعد ہمزہ مضمومہ وجوبا واو شد، وہمچنین در باقی صیغہا، وبسبب اینکہ واو اول بدل ہمزہ آمدہ است ادغام نگردید، ویاء از جمع مذکر بعد نقل ضمہ او بما قبل پس سلب حرکت آن بفراہم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجہول: یُوْوَی یُوْوَیَانِ یُوْوَوْنَ تُوْوَی تُوْوَیَانِ یُوْوَیْنَ تا آخر، یُوْوَی در اصل یُؤْوَی بر وزن یُکْرَمُ بود ہمزہ منفردہ ساکنہ واقعہ بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، وہمچنین در تمامی صیغہا، ویاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، وہمچنین در واحد مؤنث ومخاطب ودو صیغہ متکلم واین الف از صیغہ جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی صیغہا یاء سالم ماند، وبسبب اینکہ واو اول بدل ہمزہ آمدہ است در واو مدغم نگردید.

نفی بلم: لَمْ یُوْوِ از معروف بکسر واو از مجہول بفتح واو، الف بسببِ "لم" افتاد وہمچنین از لَمْ تُوْوِ ولَمْ أُوْوِ ولَمْ نُوْوِ، واز جمع مذکر ومخاطبہ یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت ازان در معروف، والف در مجہول باجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِیَا آوُوْا آوِيْ آوِیْنَ، ہمزہ بقاعدہ آوی وجوباً الف شد، ویاء در واحد مذکر بسبب امر واز جمع مذکر ومخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی سالم ماند.

امر حاضر مجہول: لِتُوْوَ لِتُوْوَیَا لِتُوْوُوْا لِتُوْوَیْنَ، لِتُوْوَ در اصل لِتُؤْوَیْ بر وزن لِتُکْرَمْ بود، ہمزہ بقاعدہ معلوم جوازاً واو شد در تمامی صیغہا، ویاء بعد قلب بالف والف بسبب امر درین صیغہ، واز جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: آوِیَنَّ آوِیَانِّ آوُنَّ آوِنَّ آوِیْنَانِّ، یائے محذوفہ بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، وآوُنَّ بضم واو جمع مذکر را از آوُوْا بنا نمودند، وبکسر آن مخاطبہ را از آوِيْ چوں نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، واو ویاء را کہ علامت بود بجہت استغناء ازان بسبب ضمہ وکسرہ ما قبل بسبب التقائے ساکنین بیگندند، چنانکہ معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لِتُوْوَيَنَّ لِتُوْوَيَانِّ لِتُوْوَوُنَّ لِتُوْوَيِنَّ لِتُوْوَيْنَانِّ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چوں ما قبل نون ثقیله متحرك بود و قابل حرکت نبود، لهٰذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، ودر جمع مذکر ومخاطبه چوں بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن واو را ضمه ویاء را کسره دادند، وبسبب نبودن کدامی دلالت کننده بران واو ویاء را حذف نساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَاوِيَنْ أَاوُنْ أَاوِنْ بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه واعلال ایضا.

امر معروف بانون خفیفه: أَاوِيَا أَاوُوْا أَاوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف ودر جمع مذکر ومخاطبه بواو ویاء، یا چوں نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر ومخاطبه واو ویائے محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، وهمیں قیاس ست باقی صیغهائے امر ونهی.

قانون: چوں در صیغه جمع مذکر ومخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو ویائے علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکوره مده است، یعنی حرف علت ساکن وحرکت ما قبل موافق آں مده را بسبب استغناء از ضمه وکسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، وغیر مده را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوْوٍ مُوْوِيَانِ مُوْوُوْنَ مُوْوِيَةٌ مُوْوِيَتَانِ مُوْوِيَاتٌ، مُوْوٍ در اصل مُؤْوِيٌ بود همزه بقاعده يُؤْوِيْ در تمامی صیغها جوازاً بواو بدل شد، ومانع ادغام از سابق معلوم که واو اول بدل همزه است، ویاء بعد سقوط ضمه اش بسبب ثقل، ودر جمع مذکر بنقل ضمه آن بما قبل بعد ازاله حرکت آن باجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوْوًى مُوْوَيَانِ مُوْوَوْنَ مُوْوَاةٌ مُوْوَيَتَانِ مُوْوَيَاتٌ، مُوْوًى در اصل مُؤْوَيٌ بر وزن مُكْرَمٌ بود ہمزہ بقانون مذکور در تمامی صیغہا بواو بدل شد جوازاً، ویاء در واحد وجمع مذکر ومؤنث بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، والف بالتقائے ساکنین ساقط شد، ودر تثنیہ مذکر وجمع مؤنث بجہت التباس بواحد یاء الف نشد چہ اگر یاء الف گردیدی الف باجتماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد وتثنیہ مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً وخطاً، وبغیر آن وواحد وجمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے ودر تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیہ مؤنث مضارع مجہول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے **تکثیر** باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وفَتَحَ البَابَ وفَتَّحَ الأَبْوَابَ، ومَاتَ الْمَالُ ومَوَّتَ الأَمْوَالُ، واز برائے **مبالغہ** باشد، چوں: صَرَحَ: ہویدا شد وصَرَّحَ: نیک ہویدا شد، واز برائے **تعدیہ** بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَّحْتُهُ، واز برائے **نسبت** نیز باشد، چوں: فَسَّقْتُهُ أَيْ نَسَبْتُهُ إِلَى الفِسْقِ وَكَفَّرْتُهُ أَيْ **نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ**، ومصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالبا، وفِعَالاً چوں: كِذَّابًا، وتَفْعِلَةً چوں: تَبْصِرَةً، وفَعَالاً چوں: سَلاَمًا وكَلاَمًا نیز آید، صحیح ومثال واجوف ومضاعف این باب بریک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وقَوَّلَ وحَبَّبَ. وناقص یائی چوں: ثَنَّى يُثَنِّيْ تَثْنِيَةً الْمُثَنِّيْ الْمُثَنَّى ثَنِّ لاَ تُثَنِّ، ومصدر ناقص یائی این باب دائما بر وزن تَفْعِلَةٌ آید، وگاہ باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جہت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تُنَزِّيْ دَلْوَهَا تَنْزِيًّا كَمَا تُنَزِّيْ شَهْلَةٌ صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشارہ است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت وبسیارے آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، وگاہی در فاعل نحو: مَوَّتَ الآبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، وگاہی در مفعول نحو: فَتَّحْتُ الأَبْوَابَ یعنی کشادم من درہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "کشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بلکہ کفارہ دادن وجزء آن مستعمل می شود، وآنچہ برائے نسبت بسوئے کسے درین مادہ آمدہ أکفر ست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوئے کفر نمودم وفی "التاج" الإِكْفَارُ: کافر خواندن، والتکفیر لفظ الفقهاء والمحدثين انتهى، والله اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فهي تنزي: بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیعہ: فهي تنز مفتعلن زي دلوها متفعلن تنزييا مفعولن، كما تنز مفاعلن زي شهلة مستفعلن صبييا فعولن. لغاتہ: تنزي: جنبانیدن. شهلة: زن میانہ سال عاقلہ واین از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فلاَ يُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، ونیز زنیکہ عمرش بچہل وپنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، دلو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت ہمچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد ہمچنیں تحریک این ناقہ =

مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق ومقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوَصِّيْ تَوْصِيَةً، وطَوَّى يُطَوِّيْ تَطْوِيَةً.

باب مفاعلۃ: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، ودیگرے مفعول، وبحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، وشاید کہ بین اثنین نباشد چوں: سَافَرْتُ وعَاقَبْتُ اللِّصَّ،

= پستان خود را، یا از لطف وذوق می دہد، واین معنی را شارح نغزک اختیار کردہ است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافتہ باشد، ومحقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن باوصف جوانی ونو عمری می جنباند وبر میکشد دلو خود را، چنانکہ حرکت می دہد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دہد زن پیر مر طفل را بکمال لطف ومراعات آرام می باشد، ہمچنیں این زن باوصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ واجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہموز ہر باب: مہموز الفاء چوں التَّأْجِيْلُ: معین کردن، مہموز العین مہتر گردانیدن، مہموز اللام: التَّخْطِئَةُ خطا کردن، التَّخْبِئَةُ: پنہاں داشتن، مہموز العین ومضاعف چوں: التَّأْسِيْسُ: بنیاد افگندن، مہموز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيْلُ، واز یائی چوں التَّأْيِيْدُ، مہموز فاء وناقص چوں: التَّأْيِيَةُ، مہموز العین وناقص: التَّرْئِيَةُ آئینہ قرار وے کسے داشتن مثال ومہموز العین چوں: التَّيْئِيْسُ: نومید کردن، مثال مہموز اللام: التَّوْضِئَةُ: کسے را پاک کردن، مہموز اللام واجوف واوی: التَّبْوِئَةُ والتَّبْوِيْئُ: کسے را جائے دادن واز یائی: التَّفْيِئَةُ: باسایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست ودیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصَلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند باہم زید وعمر، واز ینجاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند ومتعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمَ زَيْدٌ وكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وجَذَبْتُ ثَوْبًا وجَاذَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، وموافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وسَفَرْتُ، وإفعال چوں: بَاعَدْتُهُ وأَبْعَدْتُهُ وشَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وأَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، وتفعیل چوں: ضَاعَفْتُهُ وضَعَّفْتُهُ، وتفاعل چوں: شَاتَمَ وتَشَاتَمَ، واستفعال: كَاثَرَهُ الشَّيْءُ واسْتَكْثَرَهُ إِيَّاهُ، وبرائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مُقَاسَات: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسْو، مجردش کہ بمعنی سخت ودرشت گردیدن آمدہ، فافہم. (مولانا محمد عبد العلی آسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعالاً وفِیْعَالاً می آید، چوں: قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وقِتَالاً وقِیْتَالاً، و صحیح ومثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وقَاوَلَ، ناقص یائی اَلْمُرَامَاۃُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَی یُرَامِيْ مُرَامَاةً اَلْمُرَامِيْ اَلْمُرَامَی رَامِ لاَتُرَامِ، لفیف ہمچو ناقص آید، چوں: وَافَی یُوَافِيْ مُوَافَاةً، مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: اَلْمُحَابَّةُ والْحِبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابَّ یُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجہول: حُوْبَّ، مستقبل مجہول: یُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم یُحَابِبُ، واصل مجہول یُحَابَبُ، بعد ازانکہ ادغام کردند ہر دو یکساں شدند، الا در دو جمع مؤنث معلوم: یُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ مجہول: یُحَابَبْنَ تُحَابَبْنَ، و ہمچنیں اسم فاعل واسم مفعول نیز بریک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابٌّ، لیکن اصلِ اسم فاعل مُحَابِبٌ بود واصل اسم مفعول مُحَابَبٌ، امر: حَابَّ حَابِّ حَابِبْ، نہی لاَ تُحَابَّ لاَ تُحَابِّ لاَ تُحَابِبْ.

باب افتعال ایں باب مطاوع فعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، وشاید کہ بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعُلُ چوں: اِخْتَصَمَ زَیْدٌ وَعَمْرٌو بمعنی فعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ واجْتَذَبَ، مثال واوی الِاتِّهَابُ: ہبہ قبول کردن، ....

وقَاوَلَ: مُقَاوَلَةً: باکسی قول کردن وگفت وشنید کردن. (ص) مہموز ہر باب: آمَرَ یُؤَامِرُ سَاءَلَ یُسَائِلُ وخَاطَأَ یُخَاطِئُ وَاءَمَ یُؤَائِمُ، ورَاأَی یَرَائِيْ ووَاطَی یُوَاطِيْ ونَاوَی یُنَاوِيْ بالواو.

مطاوع: مُطَاوَعَة در لغت بمعنی انقیاد وامتثال ست، ودر اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگرے کہ متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اِجْتَمَعَ دلالت می کند برانکہ اثر فاعل فعل متعدی کہ قبل اوست در مفعول حاصل شد، ومطاوعت تفعیل چوں: لَوَّمَهُ فَالْتَامَ یعنی ملامت کرد اورا پس ملامت زدہ گردید، ومطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَاتَّقَدَتْ یعنی افروخت آتش را، پس افروختہ گرد آتش، وبرائے اتخاذ آید چوں: اِحْتَجَرَ یعنی حجرہ ساخت، وتخیر ای برگزیدن فاعل فعلے را برائے ذات خود چوں: اِکْتَالَ، یعنی برائے خود پیمود، وابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید کہ مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمدہ. (مولوی محمد عبد العلی آسی)

اِتَّهَبَ یَتَّهَبُ اِتِّهَابًا اَلْمُتَّهَبُ اِتَّهِبْ لَا تَتَّهِبْ، اصل اِتَّهَبَ اِوْتَهَبَ بود واو را تاء کردند، وتاء را در تاء ادغام نمودند اِتَّهَبَ شد، گاہ باشد کہ گویند: اِیْتَهَبَ یَأْتَهِبُ اِیْتِهَابًا چوں: اِیْتَعَدَ یَاتَعِدُ اِیْتِعَادًا ، مثال یائی: اِتَّسَرَ یَتَّسِرُ اِتِّسَارًا کہ در اصل اِیْتَسَرَ یَیْتَسِرُ اِیْتِسَارًا بود، یاء را تاء کردند وتاء را در تاء ادغام کردند، وگاہ باشد کہ گویند اِیْتَسَرَ یَاْتَسِرُ اِیْتِسَارًا. اجوف واوی الاِجْتِیَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ یَجْتَابُ اِجْتِیَابًا، اسم فاعل واسم مفعول: اَلْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ واصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبْ اِجْتَابَا اِجْتَابُوْا، اصل امر اِجْتَوِبْ اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوْا بود لفظ ماضی وامر باہم مشتبہ شدند در تثنیہ وجمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت ست، ماضی مجہول: اِجْتِیْبَ در اصل اُجْتُوِبَ بود کسرہ او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل واو باشد، اجوف یائی: الاِخْتِیَارُ: بر گزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: یَخْتَارُ اِخْتَارَ در اصل اِخْتَیَرَ بود یاء الف شد، ماضی مجہول: اُخْتِیْرَ در اصل اُخْتُیِرَ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِیْتَهَبَ: بدانکہ این لغت بعضے حجازیین کہ لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِیْتَهَبَ بقلب را وبیاء از جہت کسرہ ما قبل، ویاْتَهِبُ بقلب واو وبالف از جہت فتح ما قبل، وہمچنیں مُوْتَهَبٌ مُوْتَسَرٌ واِیْتَسَرَ بابقائے حرف علت وعدم ادغام آن. اِجْتَبْ: در اصل اِجْتَوِبْ بود، واو متحرک ما قبلش مفتوح، واو را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف وباء الف راحذف کردند.

اُخْتِیْرَ: بدانکہ اصل تحریک در ہمزات وصل کسرہ است؛ زیراکہ حرفست وحرف دائما مبنی بر سکون می باشد، وساکن راعندالتحریک کسرہ می دہند الا نزد وجود داعی قوی مضموم ومفتوح ہم می آید، وداعی بسوئے ضمہ اش در افعال ضمہ جزء وثالث مضموم باشد لا محالہ ہمزہ مضموم خواہد شد، تا وقت کسرہ اش ایہام خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ وزن متروکست لازم نیاید چوں: اُخْرِجَ واسْتُقِیْمَ واجْتِیْبَ واخْتُوْرَ پس کسرہ اش ازانجا کہ اصلی ست وتابع کسرہ وفتحہ حرف ثالث نیست حرف ثالث خواہ مکسور باشد چوں: اِضْرِبْ وخواہ مفتوح چوں: اِسْمَ واِخْتَارَ واسْتَقَامَ ہمزہ مکسور خواہد بود، وبر حال خود باقی خواہد ماند، ہذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

وازین ضابطہ کلیہ ہویدا شد کہ جائیکہ در افعال حرف ثالث مضموم خواہد بود ہمزہ ہم لا محالہ مضموم خواہد بود لا غیر، والا مکسور چنانکہ اصلی ست وضمہ ہمزہ در مثل اُدْعِيَ باوجود کسرہ ثالث برائے افتراق ناقص واوی از ناقص یائی ست پس ریبے باقی نماند در کسرہ ہمزہ مثل: اِنْقِیْدَ واُخْتِیْرَ باوجود کسرہ ثالث خواہ خالص باشد وخواہ باشمام چوں: اُخْتِیْرَ واُنْقِیْدَ وضمہ ہمزہ باوجود ضمہ ثالث چوں: اُخْتُوْرَ =

بعد از سلب حرکت ماقبل، اُخْتِیْرَ شد، ناقص یائی الاِجْتِبَاءُ: بر گزیدن: اِجْتَبَی یَجْتَبِيْ اِجْتِبَاءً

= وانْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمہ ہمزہ باوجود کسرہ ثالث، چنانچہ بر زبان عامہ مشہور ست، ومن بعد اگرچہ طبع سلیم مناظری خبیر ترددے درین قاعدہ باقی نماند، اما برائے افحام مجادل سندی از کتب ائمہ معتبرین قدماء ومتاخرین برائے خلوص کسرہ ہمزہ نزد کسرہ ثالث وضمہ آن نزد ضمہ ثالث خالص باشد خواہ باشمام نقل می کنم.

قال ابن الناظم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالثه ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي" البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد،والإشمام، وتجري الهمزة بمثل حركة التاء والقاف.

ودر شرح عبد الله قزوینی ست جائز ست در حرف ثالث مثل اخْتَارَ وانْقَادَ کسرہ ضم واشمام ودریں ابواب ہمزہ اینہا تابع حرف ثالث می باشد، وفی "شرح الأصول الأكبرية" تضم همزة الوصل فيما وقع بعد الساكن منه ضمة أصلية نحو أخرج، ويشم ضمها كسرة قبل كسرة تشم ضمة نحو اختير. وقال أبو حيان: إذا أشممت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشممت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، واگر خوف بسط نمی بود روایات کثیرہ از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، واگر حالاہم در دل اختلاجی پیدا شود، وگوید: کہ دریں عبارت کہ بقلم آوردی تغلیط ضمہ ہمزہ باوجود کسرہ ثالث کہ مدعی آن ہستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت ہمزہ بحرکتے مخصوص دلیل صریح ست بر تغلیط غیر آن حرکت مثلا اگر گویند: کہ عین کلمہ اگر مکسور باشد ہمزہ وصل ہم مکسور باشد چوں اِضْرِبْ، وایں صریح ست درانکہ اُضْرِبْ بضم ہمزہ غلط ست، آری علماء راحاجت بتنصیص تغلیط وتخطیہ دران ہنگام می افتد کہ در زبان شان حرکتے خلاف تنصیص ایشان بر زبان عوام بودہ باشد، چنانچہ در زبان ماشائع شدہ در بعضے اذہان باوجود تنبیہ ہم مر تکز گشتہ، لہٰذا نص کردیم کہ ضمہ ہمزہ اُخْتِیْرَ باوجود کسر تاء غلط محض ست گو در لغت ردیہ ہم یافتہ شود چراکہ اعتبار بر لغات فصیحہ ومذاہب مختاری باشد نہ بر لغات غریب، فاثبت ولا تتبع الهوى. (مولوی انور علی)

الاِجْتِبَاءُ: ناقص واوی الاِرْتِضَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون الاِسْتِوَاء: راست شدن، مہموز فاء الإِبْتِلاَخُ: شوریدہ شدن کار، مہموز فاء مضاعف الاِئتِجَاجُ: افروختہ شدن آتش، مہموز فاء واجوف الاِئْتِيَالُ: ساختن ونیکو کردن چیزی، مہموز فاء وناقص الاِبْتِلاَءُ: تقصیر کردن، مہموز عین الاِكْتِئَابُ: اندوہگین شدن، مثال ومہمو عین الاِتِّئَابُ: شرم داشتن، ناقص ومہموز عین الاِلْتِيَاءُ: درماندگی شدن ومفلس شدن، مہموز اللام الاِخْتِبَاءُ: پنہان شدن، مثال ومہموز اللام، الاِتِّكَاءُ: تکیہ کردن، اجوف ومہموز اللام الاِسْتِيَاءُ: اندوہگین شدن.

الْمُجْتَبِيْ الْمُجْتَبٰی اِجْتَبْ لاَ تَجْتَبْ، **مضاعف الاِمْتِدَادُ**: کشیدن اِمْتَدَّ یَمْتَدُّ اِمْتِدَادًا فَھُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل واسم مفعول یکسان ست، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِدٌ، واصل اسم مفعول مُمْتَدَدٌ، امر حاضر: اِمْتَدَّ اِمْتَدِّ اِمْتَدِدْ، نہی: لاَ تَمْتَدَّ لاَ تَمْتَدِّ لاَ تَمْتَدِدْ، **باب انفعال** این باب متعدی نباشد، ومطاوع فعل بود، چوں کَسَرْتُهُ فَانْكَسَرَ، وشاید کہ مطاوع أَفْعَلَ باشد، چوں اَزْعَجْتُهُ فَانْزَعَجَ، **اجوف واوی** الاِنْقِيَادُ: رام شدن، اِنْقَادَ یَنْقَادُ اِنْقِیَادًا، امر: اِنْقَدْ نہی لاَ تَنْقَدْ، ماضی مجہول: اُنْقِيْدَ اصلش اُنْقُوِدَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل واو ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِيْدَ شد، مستقبل مجہول: يُنْقَادُ تا آخر، **ناقص واوی** الاِنْمِحَاءُ: سودہ شدن اِنْمَحَى يَنْمَحِيْ اِنْمِحَاءً الْمُنْمَحِيْ الْمُنْمَحَى اِنْمَحِ لاَ تَنْمَحِ، وبریں قیاس بود **لفیف مقرون** الاِنْزِوَاءُ: گوشہ گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِيْ اِنْزِوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَذَاكَ مُنْزَوًى امر حاضر: اِنْزَوِ، نہی: لاَ تَنْزَوِ، **مضاعف** الاِنْصِبَابُ: ریختہ شدن اِنْصَبَّ يَنْصَبُّ اِنْصِبَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبِّ اِنْصَبِبْ نهي لاَتَنْصَبَّ لاَ تَنْصَبِبْ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چوں: اِسْتَكْتَبَ واسْتَخْرَجَ، وشاید کہ برائے انتقال باشد از حالی بحالے چوں: اِسْتَحْجَرَ الطِّيْنُ واسْتَنْوَقَ الْجَمَلُ، وشاید کہ بمعنی اعتقاد باشد

كَسَرْتُهُ: خواہ اصلش متعدی باشد، چوں: كَسَرَ وانْكَسَرَ چوں: عَدَمَ وانْعَدَمَ وہمچنیں ضرور ست کہ این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست وپا وزبان وامثال آن.

اِنْصَبَّ: مہموز فاء چوں اَلاِنْئِطَارُ: کج شدن، مہموز فاء واجوف اَلاِنْئِيَاءُ: کج شدن، مہموز العین اَلاِنْذِئَاجُ: دریدہ شدن مشک، مہموز العین وناقص اَلاِنْفِئَاءُ اَلاِنْشِقَاقُ، مہموز اللام اَلاِنْطِفَاءُ: فرومردن آتش. اِسْتَكْتَبَ: اَلاِسْتِكْتَابُ بنوشتن چیزی خواستن اَلاِسْتِخْرَاجُ: بیرون کردن خواستن.

چوں: اسْتَكْبَرْتُهُ واسْتَصْعَبْتُهُ، **مثال واوی** الاِسْتِيْجَابُ: سزاوار چیزے شدن اِسْتَوْجَبَ يَسْتَوْجِبُ اِسْتِيْجَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ امر اِسْتَوْجِبْ نهي لاَ تَسْتَوْجِبْ بر قياس **صحيح** اِسْتِيْجَابًا در اصل الاِسْتِوْجَابًا بود، واو بجہت کسرہ ما قبل یا شد، **اجوف واوی** الاسْتِقَامَةُ راست شدن اِسْتَقَامَ **يَسْتَقِيْمُ اِسْتِقَامَةً** بر قياس أَقَامَ يُقِيْمُ إِقَامَةً **ناقص یائی الاِسْتِخْبَاءُ:** خیمہ زدن، اِسْتَخْبَى يَسْتَخْبِيْ اِسْتِخْبَاءً اَلْمُسْتَخْبِيْ امر اِسْتَخْبِ نہی لاَ تَسْتَخْبِ، **لفيف مقرون** اَلْاِسْتِحْيَاءُ: شرم داشتن، **اِسْتَحْيَى** يَسْتَحْيِيْ اِسْتِحْيَاءً فَهُوَ مُسْتَحْيٍ وَذَاكَ مُسْتَحْيًى امر **اِسْتَحْيِ** نہی لاَ تَسْتَحْيِ،

مثال واوی: مہموز فاء چوں: اَلْاِسْتِئَابُ: اوب گرفتن، اجوف واوی مہموز فاء اَلْاِسْتِئَاسَةُ: عوض خواستن، ناقص ومہموز فاء اَلْاِسْتِئْدَاءُ: یارے خواستن، لفیف مقرون ومہموز فاء اَلْاِسْتِئْوَاءُ: رحمت کردن، مہموز العین اَلْاِسْتِئْلاَكُ: بر سالت رفتن، مثال ومہموز العين اَلْاِسْتِيَاسُ: نومید شدن، ناقص ومہموز العين اَلْاِسْتِئْوَاءُ: مرائی شمردن، مہموز اللام اَلْاِسْتِنْبَاءُ: خبر جستن مثال، ومہموز اللام اَلْاِسْتِيْطَاءُ: نرم شدن، اجوف ومہموز اللام اَلْاِسْتِقَاءَةُ: علاج کردن تاقی افتد.

اجوف واوی: اجوف یائی چوں: اَلْاِسْتِخَارَةُ، اِسْتَخَارَ يَسْتَخِيْرُ اِسْتِخَارَةً، بدانکہ از اجوف واوی چند باب بر اصل اَلْاِسْتِصْوَابُ اَلْاِسْتِرْوَاحُ اَلْاِسْتِلْوَاحُ اَلْاِسْتِحْوَاذُ اَلْاِسْتِقْوَاسُ اَلْاِسْتِحْوَاضُ اَلْاِسْتِحْوَافُ، ودرین آخر تعلیل ہم روا ست اَلْاِسْتِنْوَاقُ اَلْاِسْتِنْوَاكُ اَلْاِسْتِحْوَالُ، واز اجوف یائی چوں: اَلْاِسْتِيْيَاسُ نرخواستن مادہ بز. (مولوی انور علی)

يَسْتَقِيْمُ: در اصل يَسْتَقْوِمُ بود، واو مکسور ما قبلش حرف صحیح ساکن کسرہ واو نقل کردہ بما قبل دادند بعدہ واو ساکن ما قبل او مکسور آن واو را بیاء بدل کردند. اِسْتِقَامَةً: در اصل اِسْتِقْوَامًا بود واو واقع شد متحرک بعد حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد درمیان واو والف، یکے را حذف کردند تاء عوض محذوف در آخر او در آوردند، اِسْتِقَامَةً شد.

الاِسْتِخْبَاءُ: ومثال ناقص واوی اِسْتِحْلاَءً: شیرین شمردن، اِسْتَحْلَى يَسْتَحْلِيْ اِسْتِحْلاَءً.

اِسْتَحْيَى: بدانکہ اہل حجاز شرط کردہ اند در قاعدہ نقل حرکت واو و یاء کہ بعد ساکن در عین کلمہ افتد بآنکہ آن کلمہ ناقص نباشد چوں يَطْوِيْ ويَقْوَى کہ درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن ممتنع ست، لہٰذا در اَحْيَا واِسْتَحْيَا حرکت یاء را نقل کردہ بجا کلمہ ندہند؛ زیراکہ اگر دریںجا تعلیل بنقل حرکت وقلب یاء بالف وحذف آن بسبب اجتماع ساکنین روا دارند لازم آید اجتماع دو تعلیل در دو حرف اصلی واین باعث تشویش وخرابی بنائے کلمہ است اما در لغت تمیم رواست نقل حرکت بسوئے ساکن، وقلب آن بالف وحذف الف از جہت تخفیف بر خلاف قیاس، واین خلاف طریق تعلیل ست، واز چند وجہ مخدوش ست تفصیلش در کتب کبار مسطور ست. اِسْتَحْيِ: اِسْتَحْيِ را از تَسْتَحْيِيْ بنا کردہ، بعد حذف علامت مضارع ہمزہ وصل در اولش آوردند، وآخرش را وقف کردند علامت وقفی سقوط یائے آخر شد، اِسْتَحْيِ شد.

وشاید کہ گویند: اِسْتَحَی یَسْتَحِيْ اِسْتِحَاءً فھُوَ مُسْتَحٍ اِسْتَحِ لاَ تَسْتَحِ، ودر حَیِيَ جائز ست کہ ادغام کنند، وگویند: حَيَّ یُحَيُّ، لفیف مفروق اِسْتَوْفَی یَسْتَوْفِيْ اِسْتِیْفَاءً مُسْتَوْفٍ اِسْتَوْفِ لاَ تَسْتَوْفِ، مضاعف الاِسْتِبْابُ تمام شدن کار:

اِسْتَتَبَّ یَسْتَتِبُّ اِسْتِبَابًا اَلْمُسْتَتِبُّ اَلْمُسْتَتَبُّ أمر اِسْتَتِبَّ اِسْتَتِبِّ اِسْتَتْبِبْ نهي لاَ تَسْتَتِبَّ لاَ تَسْتَتِبِّ لاَ تَسْتَتْبِبْ

وبریں قیاس ست امر غائب ونہی غائب وجحد.

باب تفعل: وایں باب اکثر مطاوع فَعَلَ باشد، چوں: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، وبمعنی تکلف وتشبہ آید چوں: تَحَلَّمَ وَتَزَهَّدَ، وبمعنی مہلت آید چوں: تَجَرَّعَ زَیْدٌ چوں در مستقبل باب تَفَعُّلْ وتَفَاعُلْ دو تاء جمع شوند جائز باشد کہ یکے را بیندازند چوں: تَنَزَّلُ الْمَلاَئِكَةُ وَتَزَاوَرُ ....

حَیِيَ: درین اشارہ است بآنکہ ترک ادغام وباقی داشتن این کلمہ بر اصل خود اکثر وافصح است از ادغام، پس ترا رسد کہ در حَیِيَ ماضی معلوم باشد یا مجہول ادغام کنی، وگوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، وحُيَّ بضم حاء در مجہول بر لغت فصیح، وبکسر حاء نیز آمدہ، وہمچنین در أُحْیِيَ وَاسْتُحْیِيَ وَحُوِيَ کہ مواضی مجہول از باب افعال واستفعال ومفاعلت اند جائز ست کہ درانہا ادغام کنی، وگوئی: أُحِيَّ وأُسْتُحِيَّ وحُوِيَّ، امادر ماضی معلوم این ابواب چوں تعلیل مقدم ست بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا کہ چوں یاء لام کلمہ بسبب انفتاح ماقبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند کہ درانہا ادغام نمودہ مي شد. (منہ)

وبمعنی تکلف: ای ظاہر کردن چیزیکہ در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود وقصد تحصیلش داشتہ باشد چوں: تَحَلَّمَ زَیْدٌ کہ فاعلش می خواہد کہ خود را حلیم نماید باظہار افعال اہل حلم، وقصد می سازد کہ حلیم شد، وہمین ست فرق در باب تفعل وتفاعل کہ دران فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکہ قصد اظہار نابودن آن می کند چنانچہ: تَجَاهَلَ زَیْدٌ یعنی زید جہل خود را نمود، وقصد ندارد کہ جاہل شود. وتشبہ آید: مثال تشبہ تَكَوَّفَ زَیْدٌ کوفیان مانند کرد خود را ونسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلاَئِكَةُ: برائے تخفیف وجائز باشد تائے اول کہ در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکہ بعد متحرک ویاء مدہ واقع شود چوں: تَتَنَزَّلُ وتتباعدُ گوئی: فَتَنَزَّلَ وفتَبَاعَدَ وقالُوْا: تَنَزَّلُ، وقالُوْا: تَبَاعدُ بادغام وازین ست قراءت لاَ تَّنَاجَوْا.

عَنْ **كَهْفِهِمْ**، ناقص یائی اَلتَّمَنِّيْ: آرزو خواستن، تَمَنّٰی یَتَمَنّٰی تَمَنِّیًا، **اصل مصدر** تَمَنُّیًا بود ضمه را بجهت یاء بکسره بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنًّی، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لاَ تَمَنَّ بحذف یک تاء، **مضاعف**: تَحَبَّبَ یَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا اَلْمُتَحَبِّبُ اَلْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبْ لاَ تَحَبَّبْ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: **اصل این باب آن ست که میان متعدد باشد چنانکه باب مفاعلة، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَیْدٌ وَعَمْرٌو، ودر مفاعلة یکے بحسب صورت فاعل ودیگر مفعول چنانکه گفته شد، وشاید که بمعنی اظهار چیزے باشد که آن چیز نباشد چوں:** تَجَاهَلَ وتَمَارَضَ، وبمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بمعنی أَسْقَطَ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی: ....

كَهْفِهِمْ: تمام الآیة: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی تو اے بیننده آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آینده چه غار در مقابله قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقْرِضُهُمْ﴾ ببرد از ایشان دیگر ﴿وَذَاتَ الشِّمَالِ﴾ بسوئے چپ نگرنده ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِيْ فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکه روح وہوا بر ایشان میرسد، واز تعفن غار ایمن اند، حق سبحانه تعالی از احوال اصحاب کهف خبر میدہد که غار ایشان در طرف جنوبی کوه بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع وغروب ہر دو جانب غار میتافت، وعفونت آنرا تحلیل میگرد وہوارا باعتدال بازمی آورد، ودرون غار نمی تافت؛ تا الوان واجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہنه نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی اَلتَّرَوُّحُ: شبانگاه رفتن، اجوف یائی اَلتَّزَيُّدُ: افزوده شدن، لفیف مقرون واوی اَلتَّرَوِّيْ: سیراب شدن، لفیف مقرون یائی اَلتَّزَيِّيْ: صاحب زینت شدن، مهموز الفاء اَلتَّأَدُّبُ: ادب گرفتن، مضاعف، ومهموز اَلتَّأَثُّثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی ومهموز اَلتَّأَوُّلُ: تاویل کردن، اجوف یائی ومهموز اَلتَّأَيُّدُ: نیرومند شدن، ناقص ومهموز فاء اَلتَّأَبِّيْ: بیدری گرفتن وگردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی ومهموز فاء اَلتَّأَوِّيْ: جمع شدن، لفیف مقرون یائی اَلتَّأَيِّيْ: قصد چیزی کردن، مهموز العین اَلتَّكَأُّيُ: رنجانیدن، مثال ومهموز عین اَلتَّوَأُّدُ: زنده در گور کردن، مهموز العین ناقص اَلتَّمَأِّيُ: فراخ شدن پوست، مهموز لام اَلتَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، ومثال ومهموز اللام اَلتَّوَضُّؤُ: دست در وے شستن، اجوف ومهموز لام اَلتَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یائی ومهموز لام اَلتَّهَيُّؤُ: ساخته شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكِ رُطَباً جَنِيّاً﴾ (مریم:۲۵) أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِيْ عشق بازی کردن، تَصَابَّى يَتَصَابَّى تَصَابِيًا ضمہ در مصدر بکسرہ بدل شد، چنانکہ در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابًى، امر: تَصَابَ نہی: لاَ تَصَابَ بحذف یک تاء، مضاعف اَلتَّحَابُّ: بایک دیگر دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُّ تَحَابًّا فَهُوَ مُتَحَابٌّ، امر حاضر: تَحَابَّ تَحَابِّ تَحَابَبْ، نہی: لاَ تَحَابَّ لاَ تَحَابِّ لاَ تَحَابَبْ.

فصل

بدانکہ فاء در باب تفعل وتفاعل ہرگاہ یکے ازیں یازدہ حروف باشد: تاء وثاء ودال وذال وزاء وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء، روا باشد کہ تاء راساکن کنند واز جنس فاء گردانند وادغام کنند،

تَسَاقَطَ: بدانکہ قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوہ واقع ست امام حمزہ تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند، ومثال بر ہمین قراءت ست وامام نافع وابن کثیر وابو عمرو وابن عامر وابی بکر تشدید سین می خوانند بادغام تاء در سین وباقیان بکسر قاف از مفاعلۃ می خوانند، وامام ابو حفص کہ درین دیار قراءتش مشہور ست از ایشان ست تُسَاقِطْ تُسْقِطُ از باب افعال نیز آمدہ.

أَسْقَطَ: ﴿وَهُزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَباً جَنِيّاً﴾ (مریم:۲۵) ومیل دہ بسوئے خود ای مریم تنہ خشک شدہ را، تافرد ریزد خرمائے تازہ، ظاہر از کلام مصنف چنان معلوم می شود کہ در آیت تَسَاقَطَ بصیغہ ماضی ست مگر ہیچمدان بریں قراءت اطلاع نیافتہ. آری بر قراءت حمزہ کہ باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر بہ تُسْقِطُ بضمہ تاء می باید واگر در تفسیر مضارع بماضی اشارت این ست کہ مضارع دریجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغہ تانیث میبایست چراکہ تساقط مؤنث ست وشاید کہ برائے کلام مصنف وجہی ست کہ ذہن ناقص بآن نمیرسد. (منہ)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو اَلتَّلاَوُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یائی اَلتَّزَايُدُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی اَلتَّدَاوِيْ: خویشتن رابچیزی دارو کردن، ویائی چوں: تَعَايَاَ عَلَيْهِ الأَمْرُ بمعنی أَعْيَا، مہموز فاء چوں: اَلتَّأَمُرُ یک دیگر رافرمودن، مہموز فاء لفیف مقرون چوں اَلتَّأَنِّيْ: قصد کردن، ناقص مہموز فاء اَلتَّآخِيْ: برادری گرفتن بایگدیگر، مہموز العین اَلتَّنَاؤُبُ: فاژہ کشیدن ناقوس، ومہموز العین اَلتَّرَائِيْ یک دیگر رادیدن، مہموز لام اَلتَّخَاطُؤُ خطا کردن، مثال ومہموز اللام اَلتَّوَاطُؤُ اَلتَّوَافُقُ.

وہر جاکہ اول ساکن باشد ہمزہ وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهُّرًا گوئی: اِطَّهَّرَ يَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا، ودر تَدَارَكَ يَتَدَارَكُ تَدَارُكًا، اِدَّارَكَ يَدَّارَكُ اِدَّارُكًا، در قرآن مجید آمده ست: اَلْمُزَّمِّلُ اَلْمُدَّثِّرُ، فَادّٰارَأْتُمْ وبریں قیاس بود اِتَّرَبَ يَتَّرِّبُ اِتَّرُّبًا، واِتَّابَعَ يَتَّابَعُ اِتَّابُعًا، واِثَّبَتَ يَثَّبَّتُ اِثَّبُّتًا، واِثَّاقَلَ يَثَّاقَلُ اِثَّاقُلًا، واِدَّثَّرَ يَدَّثَّرُ اِدَّثُّرًا، واِدَّارَكَ يَدَّارَكُ اِدَّارُكًا، واِذَّكَّرَ يَذَّكَّرُ اِذَّكُّرًا، واِذَّابَحَ يَذَّابَحُ اِذَّابُحًا، واِزَّمَّلَ يَزَّمَّلُ اِزَّمُّلًا واِزَّاوَرَ يَزَّاوَرُ اِزَّاوُرًا، واِسَّرَّعَ يَسَّرَّعُ اِسَّرُّعًا، واِسَّارَعَ يَسَّارَعُ اِسَّارُعًا، واِشَّجَّعَ يَشَّجَّعُ اِشَّجُّعًا، واِشَّاعَرَ يَشَّاعَرُ اِشَّاعُرًا، واِصَّعَّدَ يَصَّعَّدُ اِصَّعُّدًا، واِصَّاعَدَ يَصَّاعَدُ اِصَّاعُدًا، واِضَّرَّعَ يَضَّرَّعُ اِضَّرُّعًا، واِضَّاغَنَ يَضَّاغَنُ اِضَّاغُنًا، واِطَّهَّرَ يَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا، واِطَّابَقَ يَطَّابَقُ اِطَّابُقًا، واِظَّرَّفَ يَظَّرَّفُ اِظَّرُّفًا، واِظَّاهَرَ يَظَّاهَرُ اِظَّاهُرًا.

فصل

بدانکہ چوں عین فعل در باب افتعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افتعال را عین گردانند وساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء وتاء بعضی حرکت تاء را بر فاء افگنند، ودر اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مُخْتَصِمٌ وَذَاكَ مُخْتَصَمٌ گویند: ....

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ماقبل تاء حرف دیگر متحرک ماندہ است احتیاج بہمزہ وصل نباشد، چنانچہ در مضارع واسم فاعل واسم مفعول، والا ہمزہ می آرند برائے ابتداء بسکون، چنانچہ در ماضی ومصدر ومصنف ؒ برائے ہر حرف دود ومثال آوردہ، یکے از باب تَفَعُّلْ ودیگرے از باب تَفَاعُلْ کہ جمیع امثلہ بیست ودو باشد، اِطَّهَّرَ بتشدید الطاء والہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعل، تائے تفعل راطاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول راساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بسکون ہمزہ وصل آوردند بر ہمین قیاس ست يَطَّهَّرُ، مگر آنکہ چوں در و حاجت ہمزہ وصل نبود در نیاوردند.

فَادّٰارَأْتُمْ: قولہ تعالی: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً فَادّٰارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہرگاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آنرا از نفس خود ونسبت بدیگر میدادید.

خَصَّمَ يُخَصِّمُ خِصَّامًا فَهُوَ مُخَصِّمٌ وَمُخَصَّمٌ خَصِّمْ لاَ تُخَصِّمْ، و بعضی فاء را بجهت التقائے ساکنین حرکت بکسرہ دہند، و گویند: خِصَّمَ يَخِصِّمُ خِصَّامًا فَهُوَ مُخِصِّمٌ وَمُخِصَّمٌ وَخِصِّمْ لاَ تُخِصِّمْ، ہمزہ وصل بیفتاد از برائے حرکت فاء.

باب افعلال: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ اِحْمَرَّ اِحْمَرِّ اِحْمَرِرْ لاَ تَحْمَرَّ لاَ تَحْمَرِّ لاَ تَحْمَرِرْ.

خَصَّمَ: بدانکہ خَصَّمَ در اصل اِخْتَصَمَ بود تائے افتعال بصاد جمع شد تاء را صاد کردند بعدہ دو حرف یک جنس بہم آمدند، وہر دو متحرک وما قبل آنہا حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کردہ بما قبل دادند واول را در ثانی ادغام نمودند اِخَصَّمَ شد، ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند حذف کردند خَصَّمَ بفتح خاء شد، وگاہی خاء را کسرہ دہند تاء التباس بماضی باب تفعیل نیفتد وخِصَّمَ بکسر خاء خوانند، واین کسرہ برآنست کہ ہرگاہ تاء را صاد کردہ در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول افگندند، پس خاء راحرکت کسرہ دادند ازانکہ ساکن ہرگاہ متحرک شود بکسرہ متحرک گردد چوں در ماضی فتحہ وکسرہ خاء ہر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح ومکسور کردند بہمین دو وجہ مذکور پس گویند: خَصَّمَ يُخَصِّمُ وگاہی باتباع فاء یاء را ہم مکسور نمایند ہمچنیں در امر فتحہ وکسرہ فاء ہر دو جائز ست پس گویند خَصِّمْ خِصِّمْ، وہمچنیں در اسم فاعل واسم مفعول بفتحہ وکسرہ خاء می گویند چوں: مُخَصِّمٌ مُخِصِّمٌ ومُخَصَّمٌ ومُخِصَّمٌ، لیکن در اسم فاعل واسم مفعول گاہی فاء را نیز ضمہ دہند بسبب اتباع میم، ودر مصدر ہم سوائے فتح وکسرہ ابقائے ہمزہ وصل نیز مروی شدہ، واین شاذ ست ہمچنانکہ اجتماع ساکنین در مضارع کہ از عرب منقول شدہ، المصدر: خَصَّامٌ خِصَّامٌ اِخِصَّامٌ وطریقہ ادغام ہریک ازین حروف دوازدہ گانہ برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

خَصَّمَ خِصَّمَ يُخَصِّمُ خَصَّامًا وخِصَّامًا واِخِصَّامًا فَذَاكَ مُخَصِّمٌ ومُخِصِّمٌ ومُخُصِّمٌ وخُصِّمَ يُخَصَّمُ خَصَّامًا وخِصَّامًا واِخِصَّامًا فَذَاكَ مُخَصَّمٌ ومُخِصَّمٌ ومُخُصَّمٌ الأمر منه خَصِّمْ خِصِّمْ والنهي عنه لاَ تَخَصِّمْ لاَ تُخَصَّمْ الظرف منه مُخَصَّمٌ ومُخِصَّمٌ ومُخُصَّمٌ

ودر بعض رسائل صرف اثباتِ ہمزہ در ماضی ہم دیدہ شد، وصورت ماضی ومصدر بچہارگانہ منتقل می شود خَصَّمَ خِصَّمَ اِخَصَّمَ اِخِصَّمَ خَصَّامًا خِصَّامًا اِخَصَّامًا واِخِصَّامًا وبعضی صرفیان در ماضی ادغام نکنند ودر بواقی ادغام نمایند؛ لحصول الالتباس بماضي التفعيل في الماضي لا غير.

اِحْمَرَّ: اجوف واوی اَلاِعْوِجَاجُ: کج شدن، یائی اَلاِبْيِضَاضُ: سفید شدن، ناقص اَلاِقْتِوَاءُ خدمت کردن، لفیف مقرون اَلاِجْوِوَاءُ: سیاہ شدن.

باب افعیلال: اِحْمَارَّ يَحْمَارُّ اِحْمِيْرَارًا فَهُوَ مُحْمَارٌّ اِحْمَارَّ اِحْمَارِّ اِحْمَارِرْ لاَ تَحْمَارَّ لاَ تَحْمَارِّ لاَ تَحْمَارِرْ. باب فعلله: دَحْرَجَ يُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وَدِحْرَاجًا فَهُوَ مُدَحْرِجٌ وَذَاكَ مُدَحْرَجٌ دَحْرِجْ لاَ تُدَحْرِجْ. **باب تفعلل: این باب مزید فیہ رباعی ست ودر ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدَحْرَجَ** يَتَدَحْرَجُ تَدَحْرُجًا فَهُوَ مُتَدَحْرِجٌ وَذَاكَ مُتَدَحْرَجٌ تَدَحْرَجْ لاَ تَتَدَحْرَجْ. **باب افعنلال:** اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَامًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجَمٌ اِحْرَنْجِمْ لاَ تَحْرَنْجِمْ. باب افعلال: اَلْاِقْشِعْرَارُ: **موئے برتن خاستن،** اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعِرِّ اِقْشَعْرِرْ لاَ تَقْشَعَرَّ لاَ تَقْشَعِرِّ لاَتَقْشَعْرِرْ، **این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در وہمزہ وصل درآید، ودو حرف در ماضی وے زائدہ است.**

فصل

بدانکہ افعنلال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است **اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن وسخت شدن،** اِقْعَنْسَسَ يَقْعَنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا، **حرف اصل قَعْسٌ ست.**

تَدَحْرَجَ: ہفت **ملحق** بتدحرج اول چوں: تَجَلْبَبَ، دوم: تَقَلْسَ، سوم: تَمَكَّنَ، چہارم: تَجَوْرَبَ، پنجم: تَسَرْوَلَ، ششم: تَشَيْطَنَ، ہفتم: تَقَلْسَى، المضاعف منه التذبذب: جنبیدن، مثال اَلتَّوَهْوُهُ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التقلسي: کلاہ پوشیدن، مہموز العین اَلتَّطَأْمَنُ: سر افگندہ شدن، مہموز لام چوں: تَرَمْيَاتُ السَّحَامَةُ إذا بحصنت للمطي، مضاعف ومہموز اَلتَّكَأْكُؤُ: بد دِل شدن. **افعنلال:** دو **ملحق** برائے اِحْرَنْجَمَ اول اِقْعَنْسَسَ دوم اِسْلَنْقَى ونزد مصنف دو باب دیگر اِجْلَوَّذَ واِخْشَوْشَبَ ملحق به اِحْرَنْجَمَ، **بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم ومبالغہ بود وبرائے مطاوعت مجرد نیز آید** ثعجره فاثعنجر أي صَبَّبَهُ فَانْصَبَّ، وفيه مبالغة وقَشْعَرْتُهُ فَاقْشَعَرَّ.

افعنلال: اگر کسے گوید: کہ ہرگاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق برباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگرچہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزید دہ باب مشہور ست بآن تامل.

افعوال نیز آمده است اَلْاِجْلِوَّاذُ: شتاب رفتن، اِجْلَوَّذَ يَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذًا. **وافعيعال** نیز آمده است، اِعْشَوْشَبَ يَعْشَوْشِبُ اِعْشِيْشَابًا. **وافعنلاء** نیز آمده است چوں: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِيْ اِسْلِنْقَاءً.

فصل

بدانکہ **مجموع ہمزہائے وصل** کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ ورباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتند، وہمچنیں ہمزہائے دیگر کہ در اول مصدرہا، وامرہائے این بابہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے **قطعی** ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، ونہ در مصدر، ونہ در ماضی، ونہ در امر.

فصل

بدانکہ چوں ذَهَبَ را تعدیہ کنند گویند: ذَهَبَ بِهِ ذَهَبَ بِهِمَا ذَهَبَ بِهِمْ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهِمَا

افعوال: خاصیت این باب ارتجال ولزوم ست چوں: اِجْلَوَّذَ فِي السَّيْرِ أَيْ أَسْرَعَ کہ مجردش درین معنی نیامده، وچوں: اِعْلَوَّطَ یعنی گردن شتر بہ نشست بر پشت او کہ علط مجردش بمعنی تیر زدن وبدی یاد کردن کسی راآمده است.

افعيعال: خاصیت این باب مبالغہ وغلبہ لزوم ست چوں: اِعْشَوْشَبَتِ الْأَرْضُ أَيْ صَارَتْ ذَاتَ عَشَبَةٍ كَثِيْرَةٍ، وگاہی متعدی نیز می آید چوں: اِحْلَوْلَيْتُهُ یعنی شیرین پنداشتم او را، ومطاوع فعل نحو: ثَنَيْتُهُ فَاثْنَوْنَيْ أَيْ عَطَفْتُهُ موافقتِ فعل چوں: اِحْلَوْلَى أَيْ صَارَ ذَا حُلْوٍ وموافقت تفعل چوں: اِخْشَوْشَنَ پوشیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند درانکہ این ہمزه حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفتہ اند؛ زیراکہ اگر حرف بودے او را در خط صورتے مقرر بودی، وحال آنکہ او را در خط صورتے مقرر نیست، واکثر برآن رفتہ اند کہ حرف ست ازآن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) تعدیہ کنند: بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیارست، گاہی مجرد وعند التعدیۃ بافعال وگاہی بباب تفعل می برند واین قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، وآنچہ سہل وقیاسی در طریقہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جرست کہ مصنف رحمہ اللہ آنرا درین رسالہ مقدم کرده، واز جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست برائے طریقہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کرده مجہول کنند فعل را در ہمہ حال مفرد دارند، وضمائر مجرور را موافق مفعول مالم یسم فاعلہ مذکر ومؤنث ومفرد وتثنیہ وجمع وحاضر وغائب ومتکلم آرند، وخاص کرد ثلاثی مجرد را برائے امثال ازاں کہ اصل ست وابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُمْ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِيْ ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوْبٌ بِهِ مَذْهُوْبٌ بِهِمَا مَذْهُوْبٌ بِهِمْ مَذْهُوْبٌ بِهَا مَذْهُوْبٌ بِهِمَا مَذْهُوْبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعلہ و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرْتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعہ تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود　　میر اہل علم وفن سید شریف نکتہ داں

چار شنبہ ہفتم از ماہِ ربیع آخر او　　کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں

چونکہ بود او سرورا قران در قرن خویش　　سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں

۸۱۶ھ

تکملہ در خاصیت افعلال وافعیلال وتصاریف نافعہ مبتدیان

ایں ہر دو باب را مبالغہ ولزوم ولون غالب نحو: اِحْمَرَّ واِحْمَارَّ سرخ شد، وعیب قلیل چوں: اِحْوَلَّ واِحْوَالَ عَیْنٌ برابر بینی شد سیاہیٔ چشم او، وگاہی ہر دو مقتضب آیند، یعنی برائے لہٰذا ثلاثی مجرد مناسب معانی لہٰذا نبود مثل اِقطرَّ الرَّجُلُ واِقطارَّ خشمگین شد، وگاہی افعَل برائے مطاوعت مجرد آید مثل رَعَوْتُہٗ فَارْعَوٰی باز داشتم او را پس باز ماند، وخلیل گوید: اِفْعَلَّ مقصور اِفْعَالَّ است صحیح از باب اِفْعِلاَل اَلْاِحْمِرَارُ، وتصریف آن گذشت.

اجوف واوی اَلْاِعْوِجَاجُ: کژ شدن، اِعْوَجَّ یَعْوَجُّ اِعْوِجَاجًا فَھُوَ مُعْوَجٌّ اِعْوَجَّ اِعْوَجِّ اِعْوَجِجْ لاَ تَعْوَجَّ لاَ تَعْوَجِّ لاَ تَعْوَجِجْ. اجوف یائی اَلْاِبْیِضَاضُ: سفید شدن اِبْیَضَّ یَبْیَضُّ اِبْیِضَاضًا فَھُوَ مُبْیَضٌّ اِبْیَضَّ اِبْیَضِّ اِبْیَضِضْ لاَ تَبْیَضَّ لاَ تَبْیَضِّ لاَ تَبْیَضِضْ، ہر دو بر قیاس صحیح، ناقص واوی اَلْاِقْتِوَاءُ: چاکر داشتن خواستن وخدمت خواستن اصلش اِقْتِوَاوٌ بر وزن اِحْمِرَارٌ بود، واو بعد الف زائدہ افتاد ہمزہ گردید، ومتعدی بودنش شاذ ست؛ زیراکہ اِفْعِلاَل را لزوم لازم باشد چنانکہ گذشت.

سوال: اِقْتِوَاءٌ از اِفْتِعَالٌ چرا نشد؟ جواب: زیراکہ تاء اصلی ست کہ مجردش قَتْو ست نہ زائد کہ از لوازم اِفْتِعَال ست. فائدہ: در تصاریف مثل صحیح بر صرف صغیر اکتفاء ورزیدہ شد، ودر غیر آن برائے نفع طالبان صرف کبیر نوشتہ آمد.

ماضی معروف: اِقْتَوٰی اِقْتَوَیَا اِقْتَوَوْا اِقْتَوَتْ اِقْتَوَتَا اِقْتَوَیْنَ تا آخر، اصل اِقْتَوٰی اِقْتَوَوَ بود، واو در سوم جا بود واکنون بر زائد از سوم در آمد، وماقبل او مفتوح آن واو یاء شد ویاء بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، واو کہ لام اول ست بسبب لزوم توالی اعلالین معلل نشد کہ کلمہ بدان

مختل می گردد، ودر تثنیہ مذکر یاء شدوالف نگردید؛ زیرا کہ اگر الف گشتی باجتماع ساکنین بیفتادے التباس مثنی بمفرد لازم آمدے وآن مانع تعلیل ست، ودر جمع مذکر وواحد مؤنث الف باجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، ودر تثنیہ مؤنث بعلت فراہم آمدن دو ساکن تقدیرا ودر جمع مؤنث واو یاء شد بس ہمچنیں تا آخر.

مضارع معلوم: يَقْتَوِيْ يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُوْنَ تا آخر، اصل يَقْتَوِيْ يَقْتَوِوُ بود، واو در طرف افتاد وماقبل مکسوریاء شد، وضمہ یاء بسبب ثقل ساقط گردید، وتثنیہ وجمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، ویاء در جمع بعد نقل ضمہ آن بماقبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِيْنَ مخاطبہ ومخاطبات بعد تعلیل متفق شد، ودر اصل مختلف؛ زیرا کہ اصل مخاطبہ تَقْتَوِوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِرِيْنَ، واصل مخاطبات تَقْتَوِوْنَ بر وزن تَحْمَرِرْنَ.

ماضی مجہول: اُقْتُوِيَ اُقْتُوِيَا اُقْتُوُوْا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيَتَا اُقْتُوِيْنَ تا آخر، واو در بعضی بسبب افتادن در طرف ودر بعضی در حکم طرف، وکسرہ ماقبل یاء شد، ویاء بنقل ضمہ آن بماقبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، ودر باقی صیغہا سالم ماند.

مضارع مجہول: يُقْتَوَى يُقْتَوَيَانِ يُقْتَوَوْنَ تا آخر، واو در واحد مذکر غائب وحاضر وغائبہ ودر صیغۂ متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا وبودن ماقبل مفتوح یاء شد، ویاء الف گردید ودر صیغۂ تثنیہ غائب وغائبہ اگر یاء الف شدی التباس تثنیہ بواحد لازم آمدے چنانکہ مکرر مذکور گردید، ودر دو صیغۂ جمع مذکر مخاطبہ الف باجتماع ساکنین ساقط گردید ودرینجا ہم مخاطب ومخاطبات در صورت موافق ودر اصل مخالف؛ زیرا کہ اصل مخاطبہ تُقْتَوَوِيْنَ بر وزن تُحْمَرَرِيْنَ واو اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا وفتح ماقبل یاء شد، ویاء بسبب تحرک انفتاح ماقبل الف گردید والف باجتماع

ساکنین بیفتاد، واصل مخاطبات تُقْتَوَوْنَ بر وزن تُحْمَرَرْنَ واواخیر بقانون مسطور یاء شد، ویاء بعدم علت اعلال سالم ماند. نفی بلم: لَمْ يُقْتَوِ بکسر اخیر معروف یائے مبدلہ از واو بفتح آن مجهول الف مبدلہ از یاء کہ واو آمدہ بسبب "لم" ساقط شد. امر حاضر معروف: اِقْتَوِ اِقْتَوِيَا اِقْتَوُوْا اِقْتَوِيْ اِقْتَوِيْنَ در واحد مذکر یائے مبدلہ از واو بوقف افتاد، ودر جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین ودر تثنیہ وجمع مؤنث واو یاء شد وبس. امر حاضر مجهول: لِتُقْتَوَ لِتُقْتَوَيَا لِتُقْتَوَوْا لِتُقْتَوَى لِتُقْتَوِيْنَ در واحد مذکر الف مبدلہ از یاء کہ بدل واو آمدہ بود بلام امر افتاد، ودر جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین، ودر باقیہا واو یاشد وبعدم علت اعلال سالم ماند. امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: اِقْتَوِيَنَّ اِقْتَوِيَانِّ اِقْتَوُنَّ اِقْتَوِنَّ اِقْتَوِيْنَانِّ اِقْتَوِيَنَّ واحد مذکر یائے محذوفہ بزوال علت حذف باز آمد، ودر اِقْتَوُنَّ جمع مذکر بضم واو، ومخاطبہ بکسر آن ہرگاہ یائے مبدلہ واو باجتماع ساکنین محذوف شد، واو علامت جمع مذکر ویاء علامت مخاطبہ بالتقائے ساکنین وباستغنا بسبب دلالت ضمۂ ماقبل وکسرہ آن بیفتاد. امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ: لِتُقْتَوَيَنَّ لِتُقْتَوَيَانِّ لِتُقْتَوَوُنَّ لِتُقْتَوِيْنَ لِتُقْتَوِيْنَانِّ در لِتُقْتَوَيَنَّ واحد مذکر بفتح یاء زوال علت حذف عود الف محذوف می خواست لیکن چون قابل حرکت نبود وماقبل نون تاکید متحرک می بایست تا دو ساکن فراہم نیایند، لہٰذا عوض آن یائے مبدلہ واو را باز آوردند، ودر لِتُقْتَوَوُنَّ بفتح واو اول وضم واو جمع مذکر، ولِتُقْتَوِيْنَّ بکسر یائے مخاطبہ چون الف مبدلہ از یاء کہ مبدلہ از واوست ساقط شد دو ساکن بہم آمدند برائے رفع آں در جمع مذکر واو را ضمہ ودر مخاطبہ یاء را کسرہ دادند؛ زیرا کہ ہر دو مدہ نبودند، چنانچہ: اِخْشَوُا اللهَ وَاخْشَيِ الرَّسُوْلَ برائے رفع التقائے ساکنین واو را ضمہ دادہ اند ویاء را کسرہ.

فائدہ: در اِقْتَوُنَّ واو مضموم لام اول ست ودر لِتُقْتَوَوُنَّ واواخیر مضموم علامت جمع.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: اِقْتَوِیَن اِقْتَوُنْ اِقْتَوِنْ در اعلال بر قیاس ثقیلہ. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفہ: اِقْتَوِیَا اِقْتَوُوْا اِقْتَوِيْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

کہ در اصل قفن بود، ودر جمع مذکر ومخاطبہ بقلب نون خفیفہ ما قبل مضموم ومکسور بواو ویاء نزد یونس، ویا حذف نون خفیفہ واعادہ واو ویائے محذوفہ در وقف وغیر وقف، وباقی اقسام امر ونہی بانون تاکید وبدون آن بر ہمین قیاس ست. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِیَانِ مُقْتَوُوْنَ مُقْتَوِیَةٌ مُقْتَوِیَتَانِ مُقْتَوِیَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوِوٌ بود، چوں واو بقاعدہ یَقْتَوِيْ یاء شد، وضمہ ازان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء باجتماع ساکنین میان واو وتنوین بیفتاد، ودر مُقْتَوِیَانِ واو بقاعدہ یَقْتَوِیَانِ یاء شد ودر مُقْتَوُوْنَ چوں واو بسبب افتادن در حکم طرف وکسرہ ما قبل یاء شد، وضمہ یاء بجہت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء باجتماع ساکنین بیفتاد، وَمُقْتَوِیَةٌ إلخ بر قیاس مُقْتَوِیَانِ.
اسم مفعول: مُقْتَوًى مُقْتَوَیَانِ مُقْتَوَوْنَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوَیَتَانٌ مُقْتَوَیَاتٌ، مُقْتَوًى در اصل مُقْتَوَوٌ بود، واو بقاعدہ یُقْتَوَى مجہول چوں یاء شد یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، وباجتماع ساکنین میان الف وتنوین الف بیفتاد، ہمچنیں در مُقْتَوَوْنَ بفتح واو اول، ودر صیغۂ غائبہ یاء الف شد وبس، ودر تثنیہ مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، ودر تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تُقْتَوَیَانِ تثنیہ مضارع مجہول ودر جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ واو یاء شد ویاء الف نگشت. لفیف مقرون: اَلْاِحْوِوَاءُ: سیاہ شدن، اصلش اَلْاِحْوِوَاوُ بود، واو بسبب افتادن بعد الف زائدہ ہمزہ شد، چنانکہ در اَلْاِقْتِوَاءُ؛ زیرا کہ لفیف ہر باب مثل ناقص آن باب باشد، وبسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِحْوَوَى اِحْوَوَيَا اِحْوَوَوْا اِحْوَوَتْ اِحْوَوَتَا اِحْوَوَيْنَ تا آخر، اِحْوَوَى در اصل اِحْوَوَوَ بود واو مفتوحہ بقاعدۂ اِقْتَوَى واو اخیر یاء شد، ویاء الف گشت، ودر تثنیہ واو یاء شد وبس، چنانکہ در اِحْوَوَيْنَ تا آخر، ودر جمع مذکر ودو صیغہ بعد او بعد قلب واو بیاء ویاء بالف الف نیز افتاد، چنانکہ در اِقْتَوَوْا، ودو صیغہ بعد او، واز آنجا کہ چوں اعلال وادغام بہم آیند بجہت تخفیف اعلال را ترجیح میدہند در اِحْوَوَا ادغام نگردید.

فائدہ: اِحْوَوَّ بتشدید واو بمعنی سبز شد نیز آمدہ، یُقَالُ: اِحْوَوَّتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: يَحْوَوِيْ يَحْوَوِيَانِ يَحْوَوُوْنَ إلخ واو بسبب افتادن در طرف وبودن ما قبل مکسور یاء شد، ویاء بعد نقل ضمۂ آن بما قبل بعد سلب حرکت ازان باجتماع ساکنین در جمع مذکر ومخاطبہ بیفتاد، چنانکہ در يَقْتَوِيْ يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُوْنَ ووجہ عدم اعلال واو مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد دریںجا ہم مخاطبہ ومخاطبات در صورت موافق ودر اصل مخالف؛ زیرا چہ اصل مخاطبہ تَحْوَوِيْنَ واصل مخاطبات تَحْوَوِوْنَ واعلال ہر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجہول: يُحْوَوَى يُحْوَوَيَانِ يُحْوَوُوْنَ تُحْوَوَى تُحْوَوَيَانِ يُحْوَوَيْنَ تا آخر، در واحد مذکر غائب وحاضر وغائبہ ودو صیغۂ متکلم واو اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم وفتح ما قبل یاء شد، ویاء الف وسوائے این پنج صیغہ وچار تثنیہ الف باجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکہ در يُقْتَوَى مجہول معلوم شد، ومخاطبہ ومخاطبات یکسان صورۃً نہ اصلاً؛ چہ اصل اول تُحْوَوِيْنَ، واصل ثانی تُحْوَوَوْنَ واو اخیر ہر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد وافتاد، ودر ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ يَحْوَوِ بکسر واو اخیر معروف وفتح آن مجہول یاء از اول والف از ثانی بـــ "لم" افتاد وہمچنیں از امثال آن. امر حاضر معروف: اِحْوَوِ اِحْوَوِيَا اِحْوَوُوْا اِحْوَوِيْ اِحْوَوِيْنَ، در اعلال

مثل: اِقْتَوِ اِقْتَوِيَا اِقْتَوُوْا إلخ. امر حاضر مجہول: لِتُحْوَوِ لِتُحْوَوِيَا لِتُحْوَوُوْا لِتُحْوَوِيْ لِتُحْوَوِيْنَ، الف مبدلہ از یاء کہ مبدل از واو بود از واحد مذکر بسبب جزم واز جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین افتاد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث بسبب یافتہ نشدن علت اعلال یاء الف نگردید. امر معروف بانون ثقیلہ: اِحْوَوِيَنْ اِحْوَوِيَانِّ اِحْوَوُنَّ اِحْوَوِنَّ اِحْوَوِيْنَانِّ بر قیاس اِقْتَوِيَنَّ اِقْتَوِيَانِّ اِقْتَوُنَّ إلخ. امر مجہول بانون ثقیلہ: لِتُحْوَوِيَنَّ لِتُحْوَوِيَانِّ لِتُحْوَوُنَّ لِتُحْوَوِيِنَّ لِتُحْوَوِيْنَانِّ بر قیاس لِتُقْتَوِيَنَّ، وباقی اقسام امر بانون خفیفہ وثقیلہ ونہی بجمیع اقسام باہر دو نون تاکید وبدون آن بر امثلۂ مذکور قیاس کردہ امثلہ استنباط باید کرد. اسم فاعل: مُحْوَوٍ مُحْوَوِيَانِ مُحْوَوُوْنَ بسہ واو بر قیاس مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُوْنَ، یائ مبدلہ از واو در واحد جمع مذکر باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر صیغ باقیہ بعدم علت اعلال سالم ماند. اسم مفعول: مُحْوَوًى مُحْوَوَيَانِّ مُحْوَوُوْنَ تا آخر، بفتح واو متوسط مثل مُقْتَوًى إلخ در واحد جمع مذکر الف مبدلہ از یاء کہ بدل واو آمدہ بود باجتماع ساکنین محذوف شد، ودر غائبہ ساقط نگردید، ودر تثنیہ یاء بسبب لزوم التباس تثنیہ بمفرد، ودر بواقی بوجہ مذکور در مُقْتَوًى الف نگشت، وصیغہائے مجہول واسم مفعول بر تقدیر تعدیہ بحرف جر ست. باب افعیلال خاصیت وصرف صحیح این باب گذشت. اجوف واوی اَلْاِسْوِيْدَادُ: سیاہ شدن، اِسْوَادَّ يَسْوَادُّ اِسْوِيْدَادًا فَهُوَ مُسْوَادٌّ اِسْوَادَّ اِسْوَادِّ اِسْوَادِدْ لَا تَسْوَادَّ لَا تَسْوَادِّ لَا تَسْوَادِدْ. اجوف یائی اَلْاِزْيِيْنَانُ: آراستہ شدن، اِزْيَانَّ يَزْيَانُّ اِزْيِيْنَانًا فَهُوَ مُزْيَانٌّ اِزْيَانَّ اِزْيَانِّ اِزْيَانِنْ لَا تَزْيَانَّ لَا تَزْيَانِّ لَا تَزْيَانِنْ، ہر دو مثل صحیح. لفیف مقرون اَلْاِحْوِيْوَاءُ: سیاہ شدن در اصل اَلْاِحْوِيْوَاوُ بود، واو اخیر بقاعدہ اَلْاِحْوِوَاءُ بہمزہ بدل گردید. ماضی معروف: اِحْوَاوَى اِحْوَاوَيَا اِحْوَاوَوْا اِحْوَاوَتْ

اِحْوَاوَتَا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَی اِحْوَاوَوَ بود، واو اخیر بسبب آمدن واو زائد بر سوم جا وفتحہ ماقبل یاء شد، ویاء بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، ودر تثنیہ واو بقاعدہ مذکور یاء شد، ویاء الف نگردید ورنہ بسبب حذف الف بفراہم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید وآن مانع تعلیل ست، اِحْوَاوَوْا در اصل اِحْوَاوَوُوْا بود، واو لام کلمہ بقانون مسطور یاء شد، ویاء الف والف باجتماع ساکنین بیفتاد، ہمچنیں در اِحْوَاوَتْ ودر اصل اِحْوَاوَتَا تاء کہ در اصل اِحْوَاوَوَتَا بود بعد برگردیدن واو یاء ویاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، ودر اِحْوَاوَيْنَ تا آخر واو یاء شد، وبعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکہ معلوم شد، واِحْوَاوَّ واِحْوَاوَّتْ بتشدید واو مثل: اِحْوَوَّ بمعنی سبز شد نیز آمدہ، يُقَالُ: اِحْوَاوَّتِ الْاَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: يَحْوَاوِيْ يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُوْنَ تَحْوَاوِيْ تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوِيْنَ تا آخر، يَحْوَاوِيْ در اصل يَحْوَاوِوُ بود، واو در طرف افتاد، وماقبلش مکسور ست یاء شد بسبب ثقل ضمہ از یاء افتاد، ہمچنیں در تَحْوَاوِيْ اَحْوَاوِيْ نَحْوَاوِيْ ودر باقی صیغہا واو بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در جمع مذکر ومخاطبہ افتاد ودر باقیہا سالم ماند، ودرین ہم مخاطبہ ومخاطبات صورۃً موافق واصلاً مخالف، پس اصل مخاطبہ تَحْوَاوِيْنَ واصل مخاطبات تَحْوَاوِوْنَ بعد اعلال ہر دو تَحْوَاوِيْنَ شدند. امر حاضر معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوْا اِحْوَاوِيْ اِحْوَاوِيْنَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوِوُ بود، واو اخیر بسبب افتادن در طرف وکسر ماقبل یاء شد ویاء بسبب وقف افتاد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث بسبب افتادن در حکم طرف وکسر ماقبل واو یاء گشت، ودر جمع یائے مبدلہ از واو بعد نقل حرکتش بماقبل، ودر مخاطبہ بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: اِحْوَاوِيَنَّ اِحْوَاوِيَانِّ اِحْوَاوُنَّ اِحْوَاوِنَّ اِحْوَاوِيْنَانِّ، در واحد مذکر یائے محذوفہ بزوال علت

حذف باز آمد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث یا سالم ماند، ودر جمع مذکر واو علامت جمع ودر مخاطبہ یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمہ وکسرۂ ما قبل باجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحْوَاوٍ مُحْوَاوِيَانِ مُحْوَاوُوْنَ مُحْوَاوِيَةٌ مُحْوَاوِيَتَانِ مُحْوَاوِيَاتٌ، مُحْوَاوٍ در اصل مُحْوَاوِوٌ بود، واو اخیر بافتادن در طرف وکسر ما قبل یاء شد، وبعد سقوط ضمہ بسبب یاء باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر جمع مذکر واو بجہت بودن در حکم طرف وکسرۂ ما قبل یاء شد، وبعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء باجتماع ساکنین ساقط گردید، ودر باقی صیغہا بعدم علت حذف سالم ماند، واگر متعدی بحرف جر کنند صیغہائے مجہول واسم مفعول نیز آیند. ماضی مجہول: أُحْوُوْوِيَ أُحْوُوْوِيَا أُحْوُوْوُوْا أُحْوُوْوِيَتْ أُحْوُوْوِيَتَا أُحْوُوْوِيْنَ تا آخر، أُحْوُوِيَ را از اِحْوَاوَ بنا نمودند ہرگاہ اول وثالث را ضمہ دادند، وما قبل اخیر را کسرہ، الف بضمہ ما قبل واو شد، أُحْوُوْوِوَ بچہار واو بر وزن أُحْمُوْرِرَ واو اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُحْوُوْوِيَ گردید، واین یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، ودر باقی صیغہا بعدم علت حذف سالم ماند، ودر أُحْوُوْوِيَ ونظائر او ادغام نہ شد؛ زیرا کہ متجانس اول بدل الف آمدہ. مضارع مجہول: يُحْوَاوَى يُحْوَاوَيَانِ يُحْوَاوَوْنَ تُحْوَاوَى تُحْوَاوَيَانِ يُحْوَاوَيْنَ، اصل يُحْوَاوَى يُحْوَاوَوُ بود، بقاعدۂ اِحْوَاوَى ماضی معروف واو یاء شد، ویاء الف واز ہر دو جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقیہا سالم ماند، ومخاطبہ ومخاطبات در صورت موافق ودر اصل مخالف زیرا کہ مخاطبہ در اصل تَحْوَاوِيْنَ بر وزن تَحْمَارِرِيْنَ ومخاطبات تُحْوَاوَوْنَ بر وزن تُحْمَارَرْنَ. امر مجہول: لِتُحْوَاوَ لِتُحْوَاوَيَا لِتُحْوَاوَوْا لِتُحْوَاوَيْ لِتُحْوَاوِيْنَ در واحد مذکر الف مبدلہ از یاء کہ مبدلہ از واو ست بعلت جزم، ودر جمع مذکر ومخاطبہ بجہت اجتماع ساکنین بیفتاد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث یاء سالم ماند، وبعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لِتُحْوَاوِيَنَّ لِتُحْوَاوِيَانِّ لِتُحْوَاوِوُنَّ لِتُحْوَاوِيِنَّ لِتُحْوَاوِيْنَانِّ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چوں ما قبل نون مذکور سوائے چهار تثنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، والف قابل حرکت نبود یائیکه بدلش الف آمده بود عود نمود، ودر جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین واوعلامت راضمه دادند، ودر مخاطبه یائے علامت را کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَنْ اِحْوَاوُنْ اِحْوَاوِنْ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوْا اِحْوَاوِيْ بقلب نون بالف در واحد مذکر، وبواو و یاء در جمع مذکر ومخاطبه بحذف نون، واعاده واو ویاء چنانکه سابق مذکور شد، وباقی اقسام ونهی بر همین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُحْوَاوًى مُحْوَاوَيَانِ مُحْوَاوَوْنَ مُحْوَاوَاةٌ مُحْوَاوَيَتَانِ مُحْوَاوَيَاتٌ، واواخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر سوم جائے فتحۂ ما قبل یاء شد، ویاء در واحد وجمع مذکر وغائبه بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، ودر اولین یاء باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی صیغها یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمہ اللہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد لله رب العلمين، والصلاة والسلام على سيد المرسلين محمد وآله وأصحابه أجمعين، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چوں فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله سبحانه ووفقه بما يحب ويرضى- بحفظ قواعدِ صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور الدین عبد الرحمٰن جامی - قدس الله سره السامي- توجہ افتاد، ودیدہ شد کہ قلیلے ازاں قواعد منظوم فرمودہ بعضے آں را غیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخۂ مذکورہ بنظر ثانی اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم وتنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضے ابیات ایشان راتیمنا وتبرکا بعینہا آوردہ شد، ودر بعضے آخر تصرفے بحسب امکان کردہ آمد، بعضے آخر بر ہماں اسلوب ووزن زیادہ کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، والله المسؤول أن ينفع بها الولد الأعز وغيره، فمن أراد حفظها فهو هذا.

کلماتِ عرب سہ قسم بود نام شاں حرف وفعل واسم بود

ہمچو باللہ اقسم اے فرزند بخداوند مے خورم سو گند

اقسم فعل اللہ اسم شگرف بائے داخل بر اللہ آمد حرف

آنچہ میزان بود درین اقسام فاء وعین آمدہ است آنکہ لام

ہر چہ اندر مقابل اینہا است حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ ہیچ یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
گر بود پنج حرف یا کہ چہار لام را کن بقدر او تکرار
وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
ہر کجا گردد اسم وفعل پدید از مجرد بروں بداں و مزید
چیست دانی مجرد آں کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
در حروفی در آں بر اصل فزود در حساب مزید خواہد بود
حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
لیک در اسم پیش معنی سنج میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخماسی کند صغیر و کبیر
چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
اسم را ہفت حرف باشد وبس فعل شش باصل وزیادہ برس
لفظ اسم اے بفہم وعقل وعلم چوں ثلاثی بود مجرد ہم
دہ بود ہمچو فلس وحبر دگر کتف ہم فرش ازاں بشمر
عضد ست واہل چو قفل وعیب حر ولگہے عنق بطلب
پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
جعفر درہم دگر بُرثن پس قمطر است وز برج از بر کن
شد خماسی چہار صیغہ درست کہ ازانہا سفرجل است نخست
مجرش پس قذ عمل وفرضیحت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
در خماسی مزید شد بے شک عضرفوط قبعثرے مدرک

پس خزعبیل وخندریس دگر　　قرطبوس اے عزیز جان بشمر

چون ثلاثی ست فعلہا در باب　　کہ بود در مجرد آن شش باب

فعل یفعل است پس یفعل　　باز یفعل بضبط آں نہ دل

در شرف وصفت خلقی دان　　در منع شرط حرف حلقی دان

یحسب نیست شاذ گاہ مجال　　جزز مفروق وجز زمان مثال

در مزید ست جملہ دہ باب ست　　آنچہ مشہور پیش اصحاب است

باب إفعال بعد ازاں تفعیل　　وزپے آں مفاعلہ بے قیل

ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس　　حرف زائد یکے شناسد وبس

آنچہ باشد در دو حرف افزوں　　افتعال وانفعال دان اکنوں

پس تفعل تفاعل ست دگر　　افعلال از پے ہمہ بشمر

حرف زائد سہ دان در استفعال　　کہ ازاں ہم یک ست افعیلال

چوں رباعی مجرد ست آنجا　　نامدہ غیر فعللہ اصلا

در مزیدش با تفعلل داں　　کہ یکے حرف زائد ست دراں

ور تاسل کنی در افعلال　　ہست زائد دو ہمچوں افعلال

حرف علت سہ حرف وائے بود　　کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود

باشد آں صیغہ را لقب معتل　　بر تو سازم مفصل آن مجمل

حرف علت چو جائے فاء باشد　　لقب آن مثال فاء باشد

ور بود جائے عین اجوف دان　　ور بود جائے لام ناقص خوان

ور بود عین ولام یا ف ولام　　پیش صرفی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است هست مفروق گر دگرگون است
ہر بنائے کہ ہمزہ دار بود نام مہموز ز اختیار بود
ہست مہموز فاء چو باشد فاش ہمزہ مذکور در مقابل فاش
ور بود عین ہمزہ ماخوذ لام ہست مہموز عین لامش نام
در ثلاثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزہ وتضعیف
ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم ہست و صحیح اورا نام
مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بسے شگافتہ اند
ہمچو ماضی و ہمچو مستقبل جحد ونفی امر ونہی اے مقبل
بعد ازاں اسم فاعل ومفعول کہ بود ہمچو قاتل ومقتول
عدد صیغہا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
شش بغائب بود چو بشماری شش مخاطب بود چو بگماری
سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است ومزید یا ثلاثی کہ زائدش چسپند
قبل آخر بکسر موسوم است متحرک ز پیش مضموم است
ور زغابر بنا کنی مجهول بشنو این نکته را بسمع قبول
حرف غابر ز صیغه کن مضموم قبل آخر بفتح کن موسوم
گر بغابر بر قرار شد جازم هست تسکین مفردش لازم
نون بیفگنین ز صیغها الا آنکه باشد ضمیر جمع نسا
ور نواصب گرفت آنجاجا فتح آخر بمفرد ست سزا
امر حاضر فعل مستقبل گر مخاطب بودشود حاصل
تا بیفگنین ز فعل استقبال بین که مابعد اوچه دارد حال
ساکن او هست حرف بعد از تاء ست ابتداء جز بهمزه ناید را ست
حرف پیش از اخیر را بنگر اگر آنرا بود ز ضمه اثر
همزه باید بوفق آں مضموم ورنه آنرا بکسر کن موسوم
آخرش هست بر طریق نزوم چوں مضارع که باشد او مجزوم
گر ثلاثی ست فاعل ومفعول می شود همچو قاتل ومقتول
در مزید است وزن مستقبل میم مضموم کش بود اول
قبل آخر ز فاعلش مکسور آں ز مفعول فتح شد دستور
حرکات ثلاث گاه بیان چوں که بر حرف علت است گراں
که بیکبار زاں بیندازند گه بماقبل منقلب سازند
گه چوں آں را بحرف قبل دهند وفق آں حرف علت مده کنند

ہمچو یدعو یقول باز یقال
باز یرمی یبیع ہم بمثال

واو ویائیکہ از سکون جاری ست
درپے فتح بر زبان جاری ست

چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
بالف ہست واجب التبدیل

واو و چوں ز پے شود وارد
بعد فتحت بموضع حرکت

بالف واجب آیدش ابدال
از یقال ویباع جوئے مثال

واو ویاء چوں زپے شود وارد
الفے را کہ باشد از زائد

پے دفع ثقالتش ہمہ جا
می شود ہمزہ چوں کساء روا

چوں دو ساکن فرا رسید بہم
اولین حرف لین دوم مدغم

جائز است آنچنانکہ خاف یخاف
ور نباشد چناں بدانکہ صواب

حذف یکساکن ست یا تحریک
نیست اصلا دریں سخن تشکیک

چوں فتد حرف واو در رابع
کہ نباشد عقیب ضم واقع

می کنندش بیاء ہمیشہ بدل
ہمچو یدعی ویدعیان بہ مثل

واو یاء چوں فراء رسید بہم
اولین باسکون بود منضم

واو را یاء کنند بعد تمام
در یکے دیگرے کنند ادغام

عد یعد با وعدت در ضرب است
رم یرم با ورمت در حسب است

یوسم با وسمت وشرف است
یوعل باوعلت مختلف است

ضع یضع باوضعت در منع است
یاد گیرش کہ نصر ممتنع ہست

وسط فتح وکسرہ واو مثال
چوں یعد حذف شد ز استقبال

فتح یا کسر گر شود زائل
صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بسکہ سنگین ست　　در یضع حذف واو بسکین است
یائے ساکن کہ ضمہ را عقب است　　ہمچو بوس بواو منقلب است
واو ساکن بیاء شود مبدل　　کہ فتد بعد کسرہ چوں اجل
ہر کجا واو در مضارع کاست　　مصدرش چوں عدۃ بیا مدار است
پنج جا از صحیح فرق شمر　　عد عدۃ اجل ولید یوسر
فتح اول ز ماضی معلوم　　بالف قلب عین شد مرسوم
یاء شود کسر فاء ویاء موصول　　عین آنہا ز ماضی مجہول
بعد ازین پنج راہ دیگر گیر　　ہر دو در صورت اشتباہ پذیر
چوں دو ساکن بہم شود آنجا　　حرف علت شود ز صیغہ فنا
در نصر ضم فائے ماثور است　　ور گر کسر فائے دستور است
عین اجوف بفعل استقبال　　بسکون متصف بود ہمہ حال
حرکت عین او بفائے دہند　　عین را وفق فائے مدہ کنند
صیغہ ہر جا بجزم شد موصوف　　عین اجوف ازاں شود محذوف
در نصر قلت قل یقول بخواں　　در ضرب بعت بع مبیع بداں
در سمع صنع صیغہ مختلف ست　　خف یخاف وخفت موتلف ست
عین مجہول غابر است بدل　　بالف از یقال جوئی مثل
ہست مفعول یائی وواوی　　یا مبیع ومقول متساوی
لیک در ہر دو دا بداں فاعل　　ہست مانند بائع وقائل
عین ناقص اگر بود مفتوح　　حکم آنرا بگویمت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود　　دائر تثقیل بر کرانہ رود

کسر عین از بود وآں واوی　　گشتہ مانند یائی ملتاوی

ایں بود حکم ماضی وغابر　　ہم بہ مجہول وغیر آں دائر

مفردش گر بجزم موصوف است　　حرف علت ز صیغہ محذوف است

ادع یدعو دعوت در نصر است　　ارم یرمی رمیت در ضرب است

ارض ترضی رضیت در سمع ست　　ارع ترعی رعیت در منع است

ارخ ترخو رخوت در شرف است　　لیک تدعی دعیت ہر طرف است

ہست مدعو اگر نصر باشد　　ہست مرمی اگر دگر باشد

لیک فاعل بود دریں افعال　　ہمچو داع وداعی در ہمہ حال

صرف مفروق خوان زباب لفیف　　گویمت نکتہ غریب ولطیف

اولش بامثال موزوں است　　آخرش ناقص است معنون است

قِ یقی با وقیت در ضرب است　　لِ یلی باولیت در حسب است

ایج توجی وجیت در سمع است　　داند آنکہ بعلم منتفع است

وآں دگر قسم بوقت شمار　　انا قصی پیش گیرد در ہم کار

اطو تطوی طویت چوں رضی است　　ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود　　واں دگر لازم السکون نبود
درج کردن نخست را دائم　　در دوم جائز است یا لازم
چوں گذشتی بماضیین ز پیچ　　فک ادغام پیش گیر بسنج
لیک در غابرش مکن اصلا　　فک ادغام غیر جمع نسا
با مَدَدْتَ امْدُدْ درنصر است　　بافررت افر در ضرب است
بامَسست اَمسُ ہم بشمار　　اے کہ در شمع می کنی تکرار
آخرش را چو جزم شد روشن　　فعل ادغام ترک اوست حسن
در نصر ہر سہ حال مدغم را ست　　درد گر ہست غیر ضمہ روا ست
از دو ہمزہ چوں ہمزہ دومین　　ساکن آید بہوش باش وبین
حرکت بین بہمزہ اول　　کن دوم را بجنس او مبدل
اٰمَنَ اُوْمِنَ دگر اِیْدَب　　ایں سہ مذکور امثال طلب
خُذْ زأخَذَ است وصل بدان زسوال　　صیغہ امر خواں بدین منوال
فعل مہموز گر بود معتل　　صیغہ را کن بوفق آں مختل
اصل یفعل یا فعل است شناس　　حذف ہمزہ دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر زِ اصل همزه اش را میفگن اندر وصل

مصدر اجوفی ز استفعال استقامت اقامت از افعال

عین مصدر فتاد از اعلال عوضش تاء در آمد از دنبال

مصدر ناقص ازبود تفعیل هست بر وزن ترجیه بے قیل

هست وقتے که منبطق آمد فاء منقلب تائے افتعال بطاء

واو ایعاد مبدل است بیاء چو مقیم ویقیم وهم ایضا

همزه گردد بدل ز واو ز یاء همچو إرضاء همچو استرضاء

در مضاعف شناس امر عجاب اشتباه وصیغه مثل محاب

باز مختار همچناں انکار کش ز اجوف بود نزاد وتبار

در مضارع اگر دو تاء آید چوں یکے را بیفگنے شاید

غیر همزه که هست در افعال همه در درج می کنش اخلال

ناقصات همه حال چوں مجردش شناس در اعلال

یستقیم ویعین هم یختار باز ینقاد گیر آخر چار

هر یکے را بگردش اطوار بر قوانین اجوف است مدار

غیر این چار را مکن اعلال چوں صحیحش شمار در همه حال

الف آنجا کہ ضمہ را عقب است ہمچو ضورب بواو منقلب است
بر شمارم ازان صفت امثال کش شبہ کنند با افعال
ہم شریف است وہم شجاع وحسن چوں ذلول وجبان وصعب وخشن
مشترک ہست در اناث ورجال لفظ علام ہم فروق وطوال
مصدر میمی وزمان ومکان از مجرد نباشد یک سان
ز ضرب بر قیاس مجلس خوان از دگر بر وزان مشرب دان
ہمچو موضع بخوا تو لفظ مثال ہمچو مرمی ز ناقصش ہمہ حال
ور مزید است حال او در یاب مثل مفعول باشد از ہر باب
مضربہ تا بمضرب ومضراب اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
افعل وصف خوان ز لون وعیب مثل ضلاء مؤنثش بے زیب
لیک افعل بمعنی تفضیل ہست فعلی مؤنثش بے قیل
مثل منان بنا بکن ز صفات چوں جریح بنا کن از آفات
ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
لقمہ قدرے کہ در دہان بکند صرعہ آن کہ پہلوان فگند

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)
التبيان في علوم القرآن	تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم	الحسامي
الهدية السعيدية	شرح العقائد
القطبي	أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث	نفحة العرب
شرح التهذيب	مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة	نور الإيضاح
البلاغة الواضحة	ديوان الحماسة
ديوان المتنبي	المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المرقاة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ
آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصولِ فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصولِ اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی

تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)